

11403

68 (91.99)

p - 25

8(91.542)

Ս. ԹԱՌԱՅԵԱՆՑ

473

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻ

ԱՐՅԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՏԱՏՊԱՆ

ԵԶԳԵԳՐԵԿԸՆ ՀԵՆԴԻՍԻՑ

Թ Ի Փ Դ Ս

Տպարան Ա. Դ. Ռոտինիանցի || Типография М. Д. Ротинианца.

Голов. просп., д. № 41.

1898

2011

68 (91.542)

Թ-25
այս

Ս. ԹԱՌԱՅԵԱՆՑ

Ի զոպէս ասացի ձերմէն / Թորոն
Եւ զայնքէն իմացի ձերմէն
Բայց իմացի ձերմէն 16
1 8 12

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ

ԱՐՅԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

931

ԱՐՏԱՏՊԱՆ

ԱՂԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍԻՑ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Յարմար Ս. Դ. Ռոտինիանցի || Типографія М. Д. Ротиніанца

Голов. пр., д. № 41.

1898

17494

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 30 Апрель 1898 года.

Այ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս. ԹԱՌԱՅԵԱՆՅԻ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Խիստ հետաքրքիր և կարևոր հարց է աչն, թէ ինչպէս է փոքր առ փոքր զարգացել ներկայիս առաջ գնացած երկիրների բարդ արհեստագործութիւնը, թէ նա ինչ աստիճաններով է մագլցել, և թէ ինչու անպատճառ անցել է նա այդ աստիճանները... թէ արդեօք այդ աստիճանական զարգացման մէջ որևէ օրինակաւորութիւն, կանոնաւորութիւն տեղի է ունեցել, և ինչի մէջ է կապուել այդ օրինակաւորութիւնը: Սույն հարցը պարզելու համար հարկաւոր է հետազօտել մի շարք աշխարհի երկիրների արհեստագործութիւնները, որոնք տակաւին չեաւ են մնացել, բայց ոչ հաւասար չափով: Այդ տեսակէտը ունենալով, մտադիր եմ իմ ոգիների համեմատ հետազօտել աչն երկրի արհեստագործութիւնը, ուր բնակուած են հայերը մի քանի ուրիշ ժողովուրդների հետ միասին: Որովհետեւ թէև հայերը արդէն տեղ-տեղ ընտելացել են նոր (եւրոպական) ձեւերին, աչնուամենայնիւ նրանք չաւտ դէպքերում արհեստագործում են իրանց նախահայրերից ժառանգած ձեւերով: Այդ ձեւերը համեմատելով եւրոպականների հետ, կարող են նախնական համարուել:

Այսպիսի մի հետազօտութիւն մեզ աւելի կարևոր է թւում նաեւ աչն պատճառով, որ հաջ ազգը դեռ հազարամեակներ առաջ, երբ եւրոպան տակաւին ճախճներով և կուսական անտառներով ծածկուած էր, ոչ աննշան քաղաքակրթութիւն ունէր, ըստ որում նա առևտուր էր անում բարեւացոյց, ասորոց, փիւնիկացոց և եգիպտացոց հետ: Աւելի ուշ, նոյնպէս տեղական չարաբերութիւններ է ունեցել պարսիկների, արաբների և նոյն իսկ միջին դարերի եւրոպացիների հետ: Բոլոր լիջեալ ազգերը թողել են իրանց

հետքերը հալկական տնտեսութեան, ուրեմն և արհեստագործութեան վրայ:

Այդպիսի մի հետազոտութիւն պահանջում է աւելի հմտութիւն և աւելի չարմար ժամանակ (մանաւանդ չարմար տարիշըջան), ուստի և ես ապագային եմ թողնում նրան: Իսկ այժմ ի նկատի ունիմ, ձեռքի տակ եղած նիւթերից օգտուելով, կարճ, բայց սխտեմատիկական կերպով նկարագրել, թէ ինչ եղանակներով են պատրաստում հայերը հում նիւթից իրանց հարկատր առարկաները, ըստ որում ի հարկէ իմ խօսքը վերաբերում է աւելի հին ձևերին:

Իմ աշխատութեան համար ես օգտուել եմ չորս տեսակ աղբիւրներին:

- 1) Այն ղրտողութիւնները, որ ես արել եմ իմ կեանքում ընդհանրապէս և վերջին տարիներս առանձնապէս:
- 2) Մի շարք նամակներ, որոնցով իմ ծանօթները, համեմատ իմ պահանջներին, տեղեկութիւններ են հաղորդել զանազան տեղերի հայերի տնտեսութեան, և մանաւանդ նրանց արդիւնագործութեան մասին:
- 3) Իմ անձնական հարցումիորձը զանազան տեղերի հայերից:
- 4) Գոյութիւն ունեցող գրականութիւնը նոյն առարկայի, կամ նրա հետ կապ ունեցող խնդիրների վերաբերեալ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայերի մեծագոյն մասը, որի հետ մենք իսկապէս գործ ունինք մեր աշխատութեան մէջ, և որը թուով մօտ երեք միլիօն է հաշոււմ, բնակոււմ է հետեւեալ՝ մասամբ բնական և մասամբ էտնօգրաֆիական սահմանների մէջ՝ Կովկասեան և մասամբ էտնօգրաֆիական սահմանների մէջ՝ Կովկասեան լեռնաշղթան, Կասպից ծովը, Իրանա-քրդական բարձրութիւնները, Եփրատ գետը, Սև ծովը և Վրաստանը *): Այդ երկրում հայերի հետ միասին բնակուած են նոյնպէս տաճիկները, քրդերը և ատրէշան թրքերը: Ռուսական Հայաստանում (այսինքն Երևանի նահանգում) և Թիւրքա-Հայաստանի մի քանի մասերում, հայերը մեծամասնութիւն են կազմում **): Իսկ Տաճկա-Հայաստանի միւս մասերում և Անդրկովկասի արևմտեան կողմերում նրանք թէև մեծամասնութիւն չեն կազմում, այնուամենայնիւ նշանաւոր տոկոս են ներկայացնում:

Մինչև մեր դարի առաջին քառորդի վերջը ամբողջ լիշեալ երկիրը գտնոււմ էր կատարեալ շփոթութեան և անա-

*) Համարեա նոյն սահմաններն է դնում Հայաստանին Շօպէնը: «Հայաստան կոչուած երկիրը մի ժամանակ կազմում էր բաւական նշանաւոր պետութիւն 1500 վերստ երկարութեամբ (Եփրատ գետի ավերից մինչև Քուռը ու Կասպից ծովը) և 1200 վերստ լայնութեամբ (Լազերի երկրից, Կօլխիդից, Կովկասեան լեռնաշղթայից ու Իրէրիւից մինչև Դիարբէքիւրի սահմանները): Шопенъ. Историч. Памятн. Стр. 1.

**) Հայերը ամենախիտ կերպով գտնոււմ են. Ալեքսանդրապօլում 91%, Ախալքալաքի գաւառում 76%, Նոր-Բալաղէտի ու Էջմիածնի գաւառներում 64% և Շուշուայ գաւառում 58%: (Отчетъ Импер. Геогр. Общ. XVIII).

պահովութեան մէջ: Հայերն էլ ամեն կողմից հալածուած էին որպէս գեաւուրներ: Ոչ մի հայկական գիւղ, ոչ մի հայաբնակ քաղաք խաղաղ, ապահով գոյութիւն չունէր: Գիւղեր ու քաղաքներ քարուքանդ անելը տաճկաց կամ պարսից զօրաց ձեռքով, կամ թէ նոյն իսկ մահմեդական ազգաբնակիւթեան ձեռքով, առօրեայ երևոյթներ էին: Միայն իրանց տնտեսական գործունէութեամբ էին կարողանում պահպանել հայերը իրանց գոյութիւնը, ըստ որում քարուքանդ արածը նորից վերականգնում էին ժամանակի ընթացքում: Բայց տնտեսական կեանքի մէջ դեռ յառաջադիմական քայլեր անելը անհնար էր:

Սկսած մեր դարի սկզբից երկրի մի քանի մասերը փոքր առ փոքր անցան ռուսաց ձեռքը, ռուսի և հնարաւոր եղաւ աւելի ապահով ապրել և աւելի արդիւնաւէտ կերպով տնտեսութեամբ պարապել: Եւ իսկապէս էլ, այն ժամանակից սկսած, հայ ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը օրէցօր բարւոքուեց:

Սրա հակառակ, Տաճկական Հայաստանում դեռ մինչև օրս շարունակուում է կայքի և կեանքի անապահովութիւնը: Այստեղ հայերը ոչ միայն տնտեսապէս չեն յառաջադիմում, այլև Բերլինի կոնգրէսից սկսած, մինչև անգամ անհերքելի կերպով յետադիմում են, որովհետև մահմեդական ազգաբնակիւթեան ֆանատիկոսութեան հետ, միացել է կառավարութեան կորստաբեր քաղաքականութիւնը, որի նպատակն է հայերին ստիպել երկրից դուրս գալթել, կամ թէ տեղն ու տեղը բնաջինջ անել: Այդպիսի հանգամանքներում ի հարկէ տնտեսութիւնն էլ իւր բոլոր ճիւղերով մնում է առանց զարգանալու:

Սոյն ասպարիգում ռուսական հայերի մէջ վերակազմութիւն է կատարուում: Արդիւնագործութեան ազգային ձևերը չեն կարողանում մրցել մօտեցող եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ, ռուսի և մեծ մասամբ անհետանում են, իսկ փոքր մասամբ որոշ չափով կերպարանափոխուելով, այնուամենայնիւ պահպանում են իրանց գոյութիւնը:

Բոլոր վերև լիշուած հանգամանքները պայմանաւորում են հայ ժողովրդի տնտեսութիւնը, որի մէջ կարելի է նկատել երեք գլխաւոր շրջաններ:

1) Հայ ժողովրդի մեծագոյն մասը զբաղուած է երկրագործութեամբ, որը դեռ կատարուում է հին, նախնական եղանակներով: Միայն ռուսաց հայերի մէջ նկատուում են դէպի նոր ձևերը անցնելու փորձեր:

2) Քաղաքային ազգաբնակիւթիւնը պարապուում է արհեստագործութեամբ, որ դեռ բազմիցս հին տեղական ձևերով է կատարուում:

3) Գոյութիւն ունի վաճառականների մի նշանաւոր դասակարգ, որը տեղական հում նիւթերը հաւաքում և արտահանում է և սրա փոխարէն եւրոպական արհեստագործութեան տրդիւնքները ներմուծում է և երկրի մէջ տարածում:

Սակայն աւելի մեծ քաղաքներում և հում նիւթերի առատ եղած տեղերում սկսել են յառաջ գալ արհեստագործութեան եւրոպական ձևերը, որոնք միանալով ներմուծուող ապրանքների հետ, մրցում են տեղական արդիւնքների հետ և սպառում են նրանց բնաջինջ անել, և կամ առնուազը յետ են մղում նրանց: Բայց այդ պրօցեսը դեռ իւր գագաթնակէտին չէ հասել, ռուսի և բոլոր հին ձևերը դեռ շատ տեղ գոյութիւն ունին:

Ինչ վերաբերում է յատկապէս արհեստագործութեանը, այստեղ էլ մենք կարող ենք զանազանել երեք տեսակ տնտեսութիւն, նայելով թէ ով է աշխատութեան պարագլուխը:

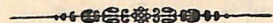
1) Ընտանիքի մի անդամը մասնաւորապէս արհեստագործութեան վարողն է: Արհեստագործութիւնը կատարում է ընտանիքի մէջ: Այդ ձևը գիւղական ազգաբնակիւթեան մէջ սովորականն է և շարունակում է փոքր քաղաքներում, թէև մասամբ կերպարանափոխուած, իսկ մեծ կամ

քաղաքակրթուած քաղաքներում համարեա բոլորովին անհետանում է:

2) Զեռնարկութեան գլխին կանգնած է վարպետը: Այդ ձևը գիւղական կեանքում դեռ սաղմային զրութեան մէջ է: Փոքրիկ քաղաքներում զարգանում է նա իւր բոլոր ուժով և արդիւնագործական տապարիգում գլխաւոր դերն է խաղում: Իսկ շփուելով զրօնից եկող քաղաքակրթութեան հետ, թուլանում է նա և գնում է դէպի անկումը:

3) Վերջապէս արդիւնագործութեան պարագլուխը, սեփականատէրը, հանդիսանում է զրամատէրը, որը շատ անգամ ինքը արհեստաւոր չէ, բայց և այնպէս կարողանում է բաժանել գործը և հսկել նրա վրայ և շահագործել իւր օգտին:

Արդիւնագործութեան լիշեալ երեք տեսակները կը նկատուի ռուսաց առանձին-առանձին գլուխների մէջ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ.

ԳԻՒԼԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ.

Ընտանիքի արհեստագործութիւնը իւր որակութեամբ և քանակութեամբ պայմանաւորւում է ընտանիքի ընդհանուր կեանքով: Ուստի նախ քան նրա արհեստագործական աշխատութիւններին անցնելը, ծանօթանանք գիւղացու ընտանեկան կեանքի հետ ընդհանրապէս: Մենք ի նկատի ունինք զուտ գիւղական ընտանիքները, որոնք գտնւում են քաղաքի ագլեցութիւնից տակաւին ազատ մնացած գիւղերում *): Իսկ ընտանիքի մասին խօսելուց առաջ պիտի գաղափար ունենանք առհասարակ հայկական գիւղի մասին:

Հայկական գիւղը ընկած է շատ անգամ որեւէ լեռնային մակերևոյթի վրայ, կամ մի ձորի մէջ: Սրա առաջին պատճառը հայոց աշխարհի խորդուբորտ մակերևոյթն է, բայց սրան միւս կողմից նպաստում է կեանքի անապահով զրութիւնը: Նմանօրինակ հանգամանքների պատճառով, տները չեն կազմում կանոնաւոր շարքեր, այլ անկանոն կերպով ցրուած են, շատ անգամ էլ այնպէս, որ մի տան կտուրը

*) Անշուշտ մանաւանդ աչգալիսի գիւղերն ի նկատի ունի սլ. Ղորղանեանց, որ գանգատւում է ասելով. «Մեր աշխարհը մեր ամբողջով հանդերձ դեռ շատ հեռու է մեր իդէալներից, մեր չարս կողմը թաճճը տգիտութիւն է. ժողովուրդը աղքատ, բարքերը, ընդհանրապէս, նահապետական, ամէն մի աւան ապրում է իր սովորութիւններով, իր ճաշակներով, իր չարն ու բարով... Մեր երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ դուք ոչինչ ընդհանուր չէք գտնի, ամէն մի գիւղ իր առանձին կեանքն ունի, այդ կեանքը խիստ որոշ սահմաններ ունի, այդ շրջանները նոյնքան նին են, որքան և ինքը կեանքը» («Մշակ» 1896, № 66):

միւսի համար բակի տեղ է ծառայում: Հասկանալի է, որ այս դէպքում իսկական փողոցների մասին խօսք լինել չէ կարող: Գիւղացին անցուղարձ է անում բակերով և կտուրներով, որպէս իրան յարմար է թւում և ոչ ոք նրա դէմ չէ բողոքում: Ուստի և որոշ, սահմանափակ բակեր չկան: Գիւղացին պատնէշներ չէ դնում իւր և հարեանի մէջտեղում: Իսկ պատնէշները կամ չափառները գտնուում են կամ այգիների, պարտէզների շուրջը, կամ գիւղի ծայրերում ընկած բակերում (տրտաքին թշնամու դիմաց) *):

Գիւղի բնակիչների մէջ սովորաբար գոյութիւն ունին ջերմ փոխադարձ յարաբերութիւններ, թէև գիւղը ամբողջովին վերցրած՝ քիչ յարաբերութիւն ունի հարեան գիւղերի հետ, որովհետև ճանապարհները շատ անգամ դժուար և վտանգաւոր են: Իւրաքանչիւր հայ գիւղ ունի իւր մօտակայքում կիսավայրենի մահմեդական հարեաններ: Բացի այդ, Տաճկա-Հայաստանում մինչև օրս էլ, իսկ Անդրկովկասում մինչև վերջին տասնամեակները, կառավարութիւնը, օրէնքները սակաւ են կարողանում իրանց ապահովացնող ազդեցութիւնը իրօք արդիւնաւոր անել: Ահա թէ ինչու իւրաքանչիւր գիւղ ապրում է իւր առանձնացած կեանքով, որը արտայայտուում է մանաւանդ այն հանգամանքի մէջ, որ երբեմն իւրաքանչիւր գիւղ իւր սեպհական բարբառն ունի, և չնայելով որ ամենքն էլ հայերէն են խօսում, այ-

*) Համեմատութեան համար կը գնենք ալստեղ Շօպէնի նկարագրութիւնը մեր դարի առաջին տասնամեակներից: «Ոչինչ աւելի տղեղ բան չկալ, որքան Հայկական նահանգի գիւղը. հողով ծածկուած փոսեր, առանց որևէ կարգի և միմեանցից բաժանուած գարշահոտ աղբակոյտերով կամ ոչ պակաս հոտած լճակներով. փողոցները կամ շաւիղները ոլորւում են բնակարան ներկապանող հիւղերի կտուրներով. այդ է գիւղի ընդհանուր պատկերը: Աւելի ցածր տեղերում գիւղերը պակաս տղեղ են: Այլքը զուարճանում է կանաչադարձ ալիքներով և անտառներով, որոնք ծածկում են գիւղի մերկութիւնը, որպէս զարդարանք: Բայց Լապիս բոլոր ալ գիւղերը միմեանց նման են (Шопенъ. Истор. Пам. Стр. 484).

նուամենայնիւ մէկ գիւղը միւսին հեշտութեամբ չէ հասկանում:

Այնուամենայնիւ համագիւղացի ընտանիքների մէջ, ինչպէս ասուեցաւ, տիրապետում է բաւական բարեկամական յարաբերութիւն: Իւրաքանչիւր գիւղացի և իւրաքանչիւր ընտանիք միշտ պատրաստ է իւր համագիւղացիներին գործով և խորհրդով օգնական հանդիսանալու: Որպէս օրինակ, կարող ենք առաջ բերել հետևեալ սովորութիւնը: Հարիւր ընտանիքից բաղկացած մի գիւղում կան օրինակ 20 նիւթապէս աւելի ապահով ընտանիքներ, որոնք սեպհական գուլթան ունին, որովհետև վերջինս բաւական թանգ է արժեքում: Իւրաքանչիւր գուլթանատէր կարող էր իւր գուլթանից առանձին արդիւնք ստանալ (վարձով տալ և այլն): Սակայն այդ չէ տեղի ունենում նահապետական գիւղերում: Միւս կողմից մի գուլթանը պիտի ունենայ 10-12 գլուխ անասուններ *), որը նոյնպէս հազիւ ընտանիքներ կարող են ձեռք բերել: Եւ ահա գուլթանատէրը նարաքաշ է կազմում մի շարք ուրիշ ընտանիքների հետ: Իւրաքանչիւրը սրտնցից ներկայանում է իւր ունեցած անասուններով: Այնպէս որ, հարաքաշի անդամների մասնակցութիւնը համահաւասար չէ: Բայց և այնպէս՝ հարաքաշը հերկում է իւր բոլոր անդամների հոգերը: Այս դէպքում ուշադրութեան է առնուում մասնակցող ոյժերի (մարդ թէ անասուն) թիւը, իսկ գուլթանը շատ անգամ հաշւի չեն գցում: Հետաքրքիրը և ընկերասիրականը այստեղ այն հանգամանքն է, որ իւրաքանչիւր գուլթան ունեցող միանում է միայն գուլթան չունեցողների հետ և այնպէս կազմակերպում են միութիւնը, որ տմենաաղքատ գիւղացու գործն էլ գլուխ է գալիս:

Այս օրինակից տեսնում ենք մենք նախ, որ գիւղացի-

*) Գուլթանով աշխատելը դժուար գործ է. խիստ մեծ ու տղեղ գուլթանին լծում են երբեմն 14 զուգ եղ կամ գոմէշ. չորս տղամարդիկ անխնայ կերպով քշում են անասուններին, իսկ հինգերորդը գուլթանն է կառավարում: (Шопенъ. Истор. Памятн. Стр. 737).

ները հարկաւոր դէպքում կարողանում են միացնել իրանց ուժերը, իսկ միւս կողմից, որ հարուստները բաւական եղբայրաբար են վերաբերում դէպի իրանց աղքատ համագիւղացիները: Նոյնը երևում է և հետևեալ հանգամանքից:

Իւրաքանչիւր գիւղում կան մի քանի «մեծ օջախներ» *): Սրանք աւելի մեծ և աւելի ապահովուած ընտանիքներն են: Պէտք է նկատել, որ գիւղական ընտանիքի մեծութիւնը և նիւթական ապահովութիւնը համարեա միշտ միմեանցով պայմանաւորուած են: Երբ ընտանիքը մեծ է, նա ապահովուած էլ է և ընդհակառակն: Այդպիսի ընտանիքները պահում են իրանց արժանաւորութեամբ, և սրա համեմատ էլ յարգանք են ստանում համագիւղացիներից: Գիւղացու աչքին մեծ նշանակութիւն ունի մեծ օջախի որդին կամ աղջիկը լինելը: Եթէ որեւէ գիւղացի պատահամբ հարստանում է, բայց իւր վարժունքի, բնաւորութեան մէջ մութը կէտեր է ունենում, ապա այդ տխուր հանգամանքը բացատրում են ասելով, թէ նա իսկական օջախի սերունդ չէ: Գիւղացու այդպիսի հայեացքը մեծ օջախների վրայ, անշուշտ աւաջ է գալիս նրանից, որ մեծ մասամբ մեծ օջախները բարեկամաբար են ապրում միւս գիւղացիների հետ:

Այժմ անցնենք առանձին ընտանիքին:

Արտաքին աննպաստ հանգամանքների ազդեցութեան տակ, հալ գիւղացին սովորել է միութարութիւն սրունել իւր ընտանիքի գրկում: Վերջինս իւր զուտ դրութեան մէջ ներկայացնում է մի նախահայրական միութիւն, որը ունի չորս

*) Շատ անգամ մարդ զարմանում է, մտնելով մի մեծ գիւղական ընտանիք. նա բաղկանում է քսան, երեսուն և երբեմն քառասուն հոգուց. — դա մի փոքրիկ պետութիւն է, որի մէջ տիրում է խորին ներդաշնակութիւն: Աւելորդ պատերը դարձնում հասակներով — թուով մի քանի եղբայրներ — դեռ կենդանի են. կենդանի են և ծերունի պառանքները: Նրանց չըջապատել են որդիները, թուները, ծուռները, — մի քանի սերունդ իրանց կնիկներով և զաւակներով: (Բաֆֆի, Հալ կինը, եր. 9):

Տես նոյնպէս Միրախորեանց Ճանապարհորդ. հատ. II եր. 26:

անխուսափելի սկզբունքներ: 1) Հնազանդութիւն և յարգանք ընտանիքի բոլոր անդամների մէջ: Իւրաքանչիւրը հնազանդ պիտի լինի իրանից տարեքաւորներին, իսկ հաւասար դէպքերում իգական սեռը պիտի հնազանդի տրականին: Միայն թէ այդ հնազանդութիւնը գինուորական խնդրութիւն չունի, այլ կակուղ, զիջողական բնաւորութիւն է կրում: 2) Ամբթխածութիւն *): Ընտանիքին պատկանող կնամարդը պիտի թագցնէ իւր դէմքը հասակաւոր տղամարդկանցից (էլ աւելի խստութեամբ օտարներէց) և հարկաւոր դէպքում տղամարդկանց հետ պէտքէ ոչ թէ ձայնով, այլ գրկի շարժումներով խօսի. նոյն իսկ ջահիլ կնամարդիկ պառաւկանանցից նոյնպէս պէտք է թագնուին և տնիսօս մնան: 3) Կանանցից նոյնպէս պէտք է թագնուին և տնիսօս մնան: 4) Մանաւանդ յատուկ է գիւղական ընտանիքին ամենաւերջ ողջախոհութիւնը **), որը անպայման կերպով պիտի պահպանուի: Անժուժկալութեան մէջ մեղադրուած կինը այլ ևս հնար չունի գիւղում մնալու: Նոյնպիսի ողջախոհութիւն պիտի ունենայ և տղամարդը: 4) Վերջապէս ընտանիքը ու-

*) Մանաւանդ խիստ ամբթխածութիւն է պահանջում աղջիկներից: «4—5 տարեկան հասակում նրան արգելում են տղաների հետ խաղալ (եր. 13): Աղջիկը ալժմ 13—14 տարեկան է: Այդ տարիներում հատուկանում է նա և մենակ տնից դուրս չեն թողնում: Նա գնում է այգին, պարտեզը, դաշտը, մօր հետ միասին կամ տան հարձներէ մէկի հետ: Միշտ երկու հսկող աչքեր անպակաս են նրա մօտից: Նա գնում է աղբիւրից ջուր բերելու հարեանների աղջիկների հետ. մի քանիսը միայն հաւաքում են և խումբ են կազմում, դրա համար որոշուած են վաղ առաւօտեան և երեկոյեան պահերը, երբ փողոցները զատարկ էին մարդիկներից» (Բաֆֆի, Հալ կինը, եր. 13 և 17):

**) Կնոջ համարձակ նալուածքը, մի բառը օտար տղամարդի հետ, խոսքն բամբասանքի առարկա է դառնում: Ամուսնական անհաւատարմութիւնը խիստ հագուագիւտ է գիւղերում, և եթէ լինում են օրինակներ, պատժում են մահով. խանդոտ տղամարդը ծածուկ կամ չալտնի սպանում է նրան, և հասարակաց կարծիքը արդարացնում է այդ եղեռնագործութիւնը: Իսկ եթէ ամուսինը համբերում է կնոջ անառակութեանը, նրա ընտանիքը դուրս է ձգում գիւղական հասարակութիւնից (Բաֆֆի, Հալ կինը, եր. 28):

նի և կրօնականութիւն (կրօնասիրութիւն), որը սակայն զուրկ է տեսական-գիտակցական հիմունքներից, որպէս լինում է օրինակ գերմանական-բողոքական ընտանիքների մէջ: Հայ-գիւղացին աւետարան չէ կարդում և քարոզներ չէ լսում: Շատ անգամ նա տեղեկութիւն չունի Մովսէսի գրքերի կամ Եսայի մարգարէութիւնների մասին: Մինչև անգամ շատ գիւղական քահանաներ ճիշտը չը գիտեն, թէ արդեօք Գաւիթ Մարգարէն է առաջ եղել, թէ Քրիստոս: Այնուամենայնիւ գիւղացին զերծ չէ բրիստոնէական զգացմունքից: Նա հաւատում է հանդերձեալ կեանքին, բայց առանձին ուշադրութեամբ չէ մտածում նրա մասին: Քրիստոնէական կրօնը նրա աչքին երկու գլխաւոր կողմ ունի. եղբայրասիրութիւն և ողջախոհութիւն: Նա պաշտում է սուրբերին, զոհ է բերում նրանց համար, տօնում է նրանց յիշատակը, որովհետև նրանք մարգասէր և ողջախոհ կեանք են վարելիս եղել:

Մենք խօսեցինք ընտանիքի մշտակալ լատկութիւնների մասին: Այժմ տեսնենք, թէ ինչպիսի փոփոխութիւններ (շարժումներ) են տեղի ունենում ընտանիքի կեանքի մէջ: Այստեղ նկատում են երկու զոյգ իրար հակառակ շարժումներ, որոնցից մէկ զոյգը ձգտում է փոքրացնել ընտանիքը, իսկ միւսը—մեծացնել: Առաջին զոյգը կազմում են ընտանիքի որևէ անդամի մահը և աղջիկներից մէկի պսակելը: Երկրորդ զոյգը—ծնունդը և տղաներից մէկի ամուսնութիւնը: Որևէ անդամի մահը, մանաւանդ տարիքաւորներից, բնական է համարում և քառասունքը անցնելուց յետոյ, մոռացութեան է տրւում. այսինքն ամենքը նուիրւում են իրանց առօրեայ հոգսերին, թէև հանգուցեալի յիշատակը միշտ պահւում է: Աղջիկ պսակելը կատարւում է մի որոշ բաւականութիւն զգալով: Ընտանիքը զգում է, որ մի բեռից ազատուեց: Այդ երևոյթի պատճառը տնտեսական է: Բայց թիւրքաց-Հայաստանում կան և ուրիշ կարևոր պատճառներ.... Բաւական ենք համարում նկատել, որ թէև հայ գեղջկուհին շատ աշխատասէր է, այնուամենայնիւ, որտեղ

երկիրը անապահով է, նա շատ անգամ մի բեռն է կազմում գիւղացու համար: Գիւղական կնամարդը հազիւ է կարողանում գիւղից հեռանալ, ուստի և չէ կարող բաւականաչափ մասնակցել դաշտային աշխատանքներին, որը գիւղացու համար առաջին տեղն է բռնում: Ի հարկէ դաշտային աշխատանքներից հեռու մնալով, հայ գեղջկուհին առել է իւր ձեռքը տնային աշխատանքը: Ուստի մշտապէս ընտանիքին պատկանող կնամարդը համարւում է որպէս մի օգտակար անդամ: Իսկ մի չափահաս աղջիկ, որի դիրքը ընտանիքի մէջ ժամանակաւոր և տնհաստատ է, պէտք է ըստ կարելոյն վաղօրօք հեռացնուի ընտանիքից, մանաւանդ որ նա պէտք է տեղ բաց անի սպասուելիք հարսների համար:

Ընտանիքի որդիները նոյնպէս վաղ են ամուսնանում: Այդ հանգամանքը երկու պատճառ ունի: Նախ որ ծնողները, քանի դեռ կենդանի են, կամենում են տեսնել իրենց թոռներին և երկրորդ՝ այդպիսի վաղոժամ ամուսնութիւնը գործադրւում է իբր ժուժկալութեան նպաստաւոր միջոց: Երիտասարդ գիւղացին, մինչև ամուսնանալը նոյնքան անաւատ է, որքան իր հարսնացուն: Որդուն ամուսնացնելու հարցը սովորաբար ծնողներն են զարթեցնում: Որդու կամքը հազիւ են հարցնում. նա իրան բախտաւոր պիտի համարէ, եթէ պատահամբ կամ երեխայ ժամանակից, ծանօթ է եղել հարսնացուի հետ: Հակառակ դէպքում պիտի ծանօթանայ նրա հետ միայն պսակադրութիւնից յետոյ: Դա ի հարկէ, ամօթխածութեան և նահապետական հնազանդութեան մի չափազանցութիւնն է:

Տղայ զաւակի ծնունդը շնորհաւորում են ուրախութեամբ. ինչ որ տեղի չէ ունենում՝ եթէ ծնուած երեխան աղջիկ է: Սբա պատճառը պարզւում է վերոյիշեալ հանգամանքներով:

Իւրաքանչիւր ընտանիքի մէջ տեղի ունեցող վերջին փոփոխութիւնը որ կատարւում է, դա նրա քայքայւելն է: Ծնողների համար շատ տխուր բան է, եթէ դեռ իրանց կենդանութեան ժամանակ որդիները բաժանւում են մի-

մեանցից: Այդ հանգամանքը անբախտութիւն է համարուում: Սովորաբար ընտանիքը բաժան-բաժան է լինում, երբ նրա օճախը երեք սերունդի հասել է: Այս դէպքում ընտանիքի բոլոր շարժական կայքը բաժանուում է եղբայրների մէջ: Հայրենական խրճիթը հասնում է անդրանիկ որդուն, որովհետեւ նա է համարուում ծնողական օճախի ժառանգը: Օճախը, որ գոյութիւն ունի իւրաքանչիւր գիւղական խրճիթում, համարուում է ընտանեկան սրբութիւն: Հարկաւոր դէպքում երգւում են նրանով, օրհնում են և երբեմն էլ անիծում են նրան: Ուստի իւրաքանչիւր եղբայր կամենում է ըստ կարելոյն՝ մօտ ապրել օճախից: Այդ պատճառով էլ երկրորդ եղբոր իբր բնակարան՝ յատկացնում են նախկին գոմը, որ կպած է խրճիթին: Երրորդի համար էլ, ընդհանուր աշխատանքով մի նոր տուն են շինում նոյն բակում (միայն ծայրահեղ դէպքերում՝ որևէ ուրիշ տեղ) ... Իւրաքանչիւր նոր օճախ հիմնող եղբայրը իւր առաջին կրակը վերցնում է հայրական օճախից:

Բաժանելու գործողութեան մասնակցում են գիւղի կարևոր անձնավորութիւններն ևս: Այն կայքերը, որոնք բաժանելի չեն (օրինակ ջրաղացը, գութանը) կամ գնահատուում են և կամ մնում անբաժան, որպէս ընդհանուրի սեփականութիւն:

Մինչև ընտանիքի բաժանուելը, նրա մէջ առանձին-անհատական սեփականութեան մասին խօսք չէ կարող լինել: Միայն հազուադէպ է, որ այս ու այն անդամի մասնաւոր սեփականութիւնն է համարուում: Նոյն իսկ այդ էլ ոչ միշտ: Շատ անգամ մի ձեռք կարգին հագուստը հագնում է եղբայրներից մէկը կամ միւսը, նայելով թէ նրանցից որը պատահամբ պէտք ունի:

Այսպէս, գիւղական ընտանիքի յատկութիւնների հետ ծանօթանալով, մեզ համար այժմ աւելի հասկանալի կը լինի նրա արհեստագործութիւնը, ընտանիքը ձգտում է

իրեն հարկաւոր պիտոյքները ըստ կարելոյն սեփական միջոցներով (սեփական նիւթերից, սեփական գործիքներով և սեփական ոյժերով) պատրաստել: Այդ ձգտումը առաջ է գալիս մի քանի պատճառներից: Նախ որ գիւղական ընտանիքը ունի սովորաբար բաւականաչափ, երբեմն էլ մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր, որոնք ճանապարհների աննպատակ հաղորդակցութեան պատճառով, կարող են անօգուտ մնալ: Միւս կողմից գիւղական ընտանիքը բաւական ազատ ժամանակ և ոյժեր ունի, մասնաւոր ձմեռը, կանայք համարեա ամբողջ տարին կարող են առարկաներ պատրաստելով զբաղուել, որովհետև շատ չեն խառնում դաշտային աշխատանքներին: Երրորդ՝ ընտանիքի բազմանդամութիւնը տնտեսապէս ձեռնառու է դարձնում շատ արդիւնքների պատրաստութիւնը: Չորրորդ՝ գիւղական ընտանիքը անբաւարար հաղորդակցութեան պատճառով, յարմարութիւն քիչ ունի՝ հարկաւոր առարկաները շուկաներից ձեռք բերելու համար:

Եւ ահա իւր նպատակին հասնելու համար, գիւղական ընտանիքը իւր տնտեսութիւնը հիմնում է ընդհանրապէս և արհեստագործութիւնը մասնաւորապէս՝ երկու սկզբունքների վրայ:

1. Ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է իւր ոյժերին համապատասխան կերպով մասնակցել ընտանիքի տնտեսութեան:

2. Եթէ որևէ դէպքում ընտանիքի ոյժերը անբաւարար են, նա առանց ալլելալի անվարձ օգնութեան է կանչում համագիւղացիներին, որից վերջիններս չեն հրաժարուել, որովհետև իրանք էլ ուրիշ անգամ նմանօրինակ դրութեան մէջ են լինում և առհասարակ, ինչպէս արդէն նկատել ենք, գիւղացիների մէջ փոխադարձ պաշտպանութիւնը արմատացած սովորութիւն է:

Արհեստագործական աշխատութեան պարագլուխը երբեմն կինն է լինում, երբեմն տղամարդը: Կնոջ գործն է գլխավորապէս տնային հիմնական առարկաների և առօրեայ

սպառնալից պիտոյքների պատրաստութիւնը, բացի փայտեղէնից, կաշեղէնից և սրանց նման կոշտանիւթ առարկաներից: Իսկ տղամարդի արհեստագործութեանն են վերաբերում իշեալ կոպիտ առարկաներն և գիւղատնտեսական գործիքները, որոնք համարեա միշտ կարծր նիւթերից են պատրաստուում:

Ա. ԿԱՆԱՆՑ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ:

Այս գէպքում ի հարկէ գործ կատարողն շատ տնգամ ոչ թէ կանանցից մէկն է լինում, այլ ընտանիքի բոլոր կիներմատները, որոնք գործում են ընդհանուր ոյժերով և հարկաւոր գէպքում նոյն իսկ երեխաներին էլ մասնակից են անում: Երբեմն էլ օգնութեան են գալիս ընտանիքի արական անդամները, երբ օրինակ, հեռուից պէտք է հում նիւթ բերել: Բերենք մի շարք օրինակներ:

Հաց թխելը ամենատարածուած և ամենահարկաւոր աշխատութիւնն է ընտանիքի մէջ: Գիւղական կեանքում, մանաւանդ դեռ յետ մնացած գիւղերում, մսեղէն կերակուրներ սակաւ են գործածում: Գիւղացու ամենագլխաւոր կերակուրը հացն է: Ցամաք հաց ուտելը քաղաքում բացառիկ երեւոյթ է, իսկ գիւղում շատ սովորական: Ուստի գիւղական ընտանիքին միշտ հարկաւոր է ունենալ բաւարար քանակութեամբ հաց, այն էլ որքան կարելի է թաւրմ:

Հաց թխելու գործողութիւնը կատարւում է օրինակ, հետեւեալ ձևով: Գեղջկուհին խմորը հունցում է տախտակեայ տաշտի մէջ, ուր խմորին խառնում են թթուխմոր: Երբ խմորը հասունացած է լինում (հացը եկած է լինում), գեղջկուհին նրանից պիւլնը (գնդեր) է շինում: Այդ միջոցին, մի կողմից թոնիրը վառում են և լաւ տաքացնում: Ապա, կանանցից մէկը նստում է թոնիրի մօտ, իսկ աւելի ջաշիւները կամ երեխաները հետզհետէ պիւլնը բերում են թոնիրի կողքին: Թխողը դնում է պիւլերից մէկը մի տախտակի վրայ, «բացում է» (տափակացնում է) նրան և կպցնում

թոնիրի պատին (թխում): Ամեն մի հացը թխելիս, նա կռանում է դէպի թոնիրը: Երբեմն թոնիրի մօտ նստում են երկու կանայք, նրանցից մէկը պիւլնը է բացում, իսկ միւսը թխում: Երբ հացը կարմրում է, հանում են նրան մէկ մէկ և շարում խրճիթի պատերի տակ՝ սառեցնելու:

Հացից յետոյ, գիւղացու կարեւոր կերակուրն է կաթնեղէնը առհասարակ և մասնաւորապէս պանիրն ու իւղը: Սրանց պատրաստութեան համար գիւղական ընտանիքները սովորութիւն ունին միմեանց կաթ փոխ տալու: Մի շարք ընտանիքներ, իրանց միքանի օրուայ կաթը փոխ են տալիս մէկ ընտանիքին, որն այդպիսով միանգամից հարկաւոր քանակութիւնը ունենալով, կարող է պանիր կամ իւղ պատրաստել: Ստացած կաթի քանակութիւնը չափում են մի փայտով, որ տնկում են կաթով լիքը ամանի մէջ և նշան անում նրա այն կէտում, որտեղ նա կաշում է կաթի մակերեւոյթին: Հաւաքուած կաթը եփում են մի մեծ կաթսայում: Ապա ժողովում են կաթի երեսը (սերը) որից պիտի իւղ պատրաստեն. իսկ երեսը քաշած կաթի մէջ խառնում են «մէրանը», որը (օրինակ Երրակում) մի խառնուրդ է բոյսերից, թթու խմորից և այլն: Մէրանի ազդեցութեան տակ կաթը ստանում է մաճնային կերպարանք, որի երեսում գեղնագոյն «ջուր» է հաւաքւում: Այդ «ջուրը» զգուշութեամբ դուրս են թափում: Ապա գեղջկուհին ձեռքը մտցնելով կաթսայի մէջ, հաւաքում է բոլորը և պանիրի կռում կազմում:

Իսկ եթէ կամենում են զօլ-պանիր ստանալ, գեղջկուհին ձեռքով պանիրի կռումի մէջ մի անցք է բացում, և ձեռքի վրայ պտտացնում է կռուճն այնպէս, որ վերջինս գնալով-գնալով՝ աւելի մեծ, բայց բարակ է դառնում. յետոյ կտրատում են զօլ-զօլ և աղում:

Երբեմն էլ շարունակում են աշխատութիւնը այդ ձևով և մի տեսակ պանրային թելեր պատրաստում: Այդպիսի պանիր պատրաստում են մեծ տօների համար կամ նուէր տալու նպատակով:

Իւղ պատրաստելու համար հաւաքած սերը ածում են

խնոցի մէջ, որը երկու չուանով կախ է արած առաստաղից: Երկու կանայք կանգնում են միմեանցից որոշ հեռավորութեան վրայ այնպէս, որ խնոցը գտնւում է նրանց մէջ տեղում: Ապա սկսում են խնոցը ճօճել: Ժամանակ առ ժամանակ բացում են նրա բերանը և տեսնում, թէ արդեօք իւրը սկսել է գոյանալ: Հակառակ դէպքում շարունակում են տատանել, մինչև որ իւրը կատարելապէս որոշւում է: Ստացած թանը, ինչպէս յայտնի է, տալիս է մեզ նաև ազգային թանապուր կերակուրը:

Ուտելիքներից անցնենք այժմ խմիչքներին:

Ընտանիքը կարողանում է պատրաստել իւր համար օղի ևս: Մենք կը նկարագրենք այստեղ օղեսպտրաստութեան հասարակ տնային ձևը:

Օճախի վրայ դնում են մի պղնձեայ կաթսայ, որը մինչև կեսը լցրած է լինում «ջեջիով» (խաղողի մնացորդը՝ գինի հանելուց յետոյ): Կաթսայի մէջ տեղում դրած է լինում մի փոքրիկ անօթ: Կաթսայի վրայ դնում են մի պղնձեայ թաս. թասի յատակը պիտի փոքր ինչ կամարաձև լինի: Թասից կապում են խաչաձև բարակ պարան, որի ծայրը կախուած է լինում դէպի կաթսայում գտնուող անօթը: Ապա կաթսայի և թասի իրար կպած տեղը կաւով կամ խմորով ծեփում են, որպէս զի շոգին դուրս չգնայ: Թասի մէջ ածում են սառը ջուր, որը շուտ-շուտ փոխում են, որպէս զի կաթսայի յատակը շարունակ սառը մնայ: Կաթսայի մէջ գոյացող շոգին, կաշելով թասի սառը յատակին, հեղուկ է դառնում, որը կենդրոնանում է կախուած թելի վրայ և կաթկաթում անօթի մէջ: Այդ հեղուկը օղին է:

Ի միջի այլոց լիչենք, որ նոյն մետոդով պատրաստում են վարդաջուրը, որ գործադրւում է զանազան նպատակների համար: Հիւանդ աչքերին վարդաջուր են քսում: Ներքին հիւանդութիւն ունեցողներին թարմացնելու համար՝ վարդաջրով նուռ են ուտացնում:

Գիւղական ընտանիքը պատրաստում է նոյնպէս զանազան խեցեղէններ (ամանեղէն): Սրա համար կաւը ձեռք է

բերւում օրինակ, գետակների ափերից. բայց ամեն տեղ ոչ միւսնոյն որակութեամբ: Մօտ տեղերից կանայք են բերւում, իսկ եթէ տեղը հեռու է, տղամարդը իր սալով օգնութեան է հասնում: Կաւը լաւ թրջում են և ոտներով այնքան կոխատում, մինչև որ նա մածուցիկ դառնայ: Այդ տեսակ պատրաստած կաւից գեղջկուհին շինում է մի շարք զանազան կրակարաններ, որոնց գլխաւորների մասին զաղափար կը տանք այստեղ:

Քուրան ներկայացնում է ներսը դատարկ մի ուղղահայեաց ցիլինդր, որի վրայ կաթսան են դնում: Հօրիգօնական միջնորմով քուրան բաժանւում է երկու մասի, որոնցից վերևինի մէջ են կրակ վառում: Միջնորմը ունի մի շարք ծակեր. նրանցով ներքևից վերև օդն է անցնում, իսկ վերևից ներքև թափւում է մոխիրը: Քուրայի վերևի մասը վերջանում է երեք բլրակներով, որոնք կրելով իրանց վրայ կաթսան, թոյլ չեն տալիս, որ նա իր բոլոր մասերովը կպչէ քուրային, որովհետև հակառակ դէպքում օդի շարժումը կը խանգարուէր և կաթսայի տակի կրակը կը հանգչէր: Ներքևում, առջևի կողմից, քուրան մի ծակ ունի, որտեղից դուրս է թափւում մոխիրը և ներս է մտնում հարկաւոր եղած օդը: Քուրան բաւական խորիմաստ գործիք է, որն անշուշտ արևելեան ժողովրդների փորձառութեան արդիւնք է: Ինչ էլ լինի, նա համապատասխանում է ֆիզիկայի ճշմարտութիւններին (օդի նշանակութիւնը՝ այրուելու երևոյթի մէջ):

Մանդալը մի կաւեղէն արկղ է, կաւեայ ոտներով, առանց խուփի: Լինում են զանազան տեսակի մանդալներ, բայց ընտանիքում աւելի գործածականը մեր նկարագրածն է: Լայնութեան պատերի վրայ երբեմն մատնաչափ խորութիւններ են լինում, շամփուրների ծայրերը կռթնեցնելու համար: Մանդալը գործածւում է գլխաւորապէս խորոված պատրաստելու համար: Ածուխը (կրակը) վառւում է անմիջապէս մանդալի մէջ և շամփուրները շարւում են մէկ պատից դէպի միւսը:

Կաւից նոյնպէս շատ ուրիշ առարկաներ են պատրաստում. օրինակ փեթակներ ցորեն կամ ալիւր պահելու համար: Այդ փեթակների գլուխը բաց է, այդտեղից են ներս լցնում ցորենը կամ ալիւրը, իսկ քիչ քիչ դուրս են հանում ներքեւում գտնուող մի բռունցքաձափ ծակից, որը սովորաբար ծածկուած է լինում փոքրիկ բարձիկով կամ շորի կտորով:

Կաւից են շինում նոյնպէս թոնիրը, որը գիւղական տան անհրաժեշտ պիտոյքներից մինն է: Իսկ թոնիր շինելու մասին մենք գաղափար կը տանք յետոյ:

Թրճած կաւէ ամաններ շինելու համար գործ է ածուում աւելի նուրբ կաւ: Այդ գործն էլ շատ տեղերում գեղջիկահին է կատարում: Նա դնում է իւր հանդէպ մի հասարակ տախտակ, նրա վրայ փափուկ կաւից ձողիկներ է շինում, որոնց երկարութիւնն և հաստութիւնը համապատասխան են շինուելիք ամանի մեծութեան և նրբութեան: Յետոյ տախտակի վրայ շինում է նաև մի շարք փոքր և մեծ շրջանակներ, որոնցից իւրաքանչիւրը մի անօթի յատակը պիտի դառնայ: Ապա, վերև յիշած ձողիկները փաթաթելով շրջանակի վերևի կողմից, հետզհետէ գոյացնում է անօթը, որը և հարթացնում է կաւախառն ջրով: Գործը կատարւում է ընդհատումներով, որպէս զի արդէն շինուած մասերը մի փոքր ցամաքեն: Երբ անօթները շինուած են լինում, դնում են նրանց տանը կամ գոմում՝ չորանալու: Թրճելու համար օգտուում են սովորական թոնիրից: Հացը թխելուց յետոյ, քանի որ թոնիրը առանց այն էլ տաքացրած է, զգուշութեամբ շարում են նրա մէջ անօթներն և թոնիրի բերանը ծածկում, որ օդ չանցնէ: Մի քանի օրից յետոյ անօթները թրճուած՝ դուրս են հանում թոնիրից:

Փսիաթներ են գործում կնիւներից (եղեգի ճիւղերից), որը քաղում են ձրիաբար ջրերի ափերում: ձիւերը նախ ջրի մէջ են դնում մի շաբաթ, ապա բերում են տուն հիւսում փսիաթներ, առանց որևէ գործիքի: Փսիաթը լինում է մեծ մասամբ 1 մէտր երկարութեամբ և 2 մէտր լայնութեամբ

և գործ է ածուում յատակի, երբեմն էլ խրճիթի առաստաղի համար: Տղամարդիկ էլ հիւսում են փսիաթներ:

Գերջակի *) սերմից ձէթ են հանում հետևեալ կերպով: Գեղջիկահին աղանձում է սերմը հասարակ կաւէ ամանում օճախի վրայ, թափում է նրան մէկ երկայն քարի վրայ և փշրում մի ուրիշ քարի օգնութեամբ: Այդպիսով ստացւում է մի փափուկ նիւթ, որը նա ածում է ջրով լի և կրակի վրայ դրած՝ կաթսայի մէջ: Ձէթը յայտնւում է ջրի երեսին, որտեղից նրան հաւաքում են: Ձէթը գործ է ածուում վառելիքի համար:

Սապոնի եւ մոմի պատրաստութիւնը: Գիւղական ընտանիքները սովորութիւն ունին աշնանը մորթելու մէկ կամ մի քանի գլուխ տաւար, որոնցից բաստրմա են կազմում մեծաւուայ համար: Ստացուած ճարպից պատրաստում են սապոն կամ մոմ: Գեղջիկահին եփում է ճարպը կաթսայում, և երբ ճարպը կարգին հալւում է, հեռացնում է նրանից մսեղէն մասերը և ստանում մաքուր ճարպ: Սրա մէջ կալաքար (սօդա) ածելով, ստացւում է սապոն: Իսկ մոմ ստանալու համար, վերցնում են մի քանի ճիւղոտներ, որոնց իւրաքանչիւրից կապում են մի շարք թելեր: Այդպէս նախապատրաստած ճիւղոտները թաթախում են հերթով՝ հալած ճարպի մէջ: Թելերը ծածկւում են ճարպի շերտերով: Թաթախելը կրկնում են մի քանի անգամ, ուստի ճարպի շերտերը գնալով գնալով՝ հաստանում են: Այդպիսով ստացուած մոմերը ի հարկէ բաւական անտաշ կերպարանք ունին:

Կանանց ամենասովորական և կարեւոր գործունէութիւնն է կազմում բրդեղէնի պատրաստութիւնը: Ամեն բանից առաջ բուրդը պէտք է փոքր ի շատէ նախապատրաստուի:

Բուրդը **) մի քանի ժամ թրջոց դնելուց յետոյ գետակում կամ տաշտի մէջ, լուանում են: Երբեմն ջրին խառնում են

*) Արէլեանց. Իւղահանութիւնը Երևանի նահանգում, «Մշակ», 1884, № 28. ԴԼ. VI.

**) Хатисовъ. Кустарная промышленность въ Закавказьи Стр. 14.

փոքր ինչ տնային անասունների մէջ. կարծում են, որ դրանով բուրդը աւելի կալիւում է և ճարպային նիւթերն աւելի շուտ են ջուկուում: Այս փուլում են բուրդը գետի քարածածկ ավի վրայ և ծեծում նրան թոխաջով (փայտով): Այդ գործին մասնակցում են երկու կանայք ևս, որոնցից մէկը շարունակ ջուր է ածում բրդի վրայ, իսկ միւսը անդադար ծեծում: Բուրդը լուանալուց և չորացնելուց յետոյ, սկսում են նրան անօսրացնել, այդպիսով մազմզուքը ջուկջուկում են և բուրդը մաքրում զանազան կեղտերից: Այդ գործը կատարում են առանց որևէ գործիքի, իսկ երբեմն էլ մի փայտի միջոցով:

Այդ կերպ նախապատրաստած բուրդը գործ են ածում օրինակ՝ անկողին լեցնելու համար և այլն: Իսկ եթէ ուրիշ նպատակ ունին, շարունակում են բրդի նախապատրաստութիւնը: Բուրդը նախ գզում են «սանդերքի» վրայ: Սա մի եռանկիւնի պրիզմա է, որի մի կողմ փոքր ինչ տափակ է և մի շարք երկաթեայ տառմներ ունի: Գզելուց յետոյ, բըրդից թել են մանում ճախարակի օգնութեամբ:

Թելը գործ է դրւում հասարակ գուլպաների համար, որոնց գործում է գեղջիկուհին միւլերով: Այդ գուլպաները թէև շատ էլ նուրբ չեն, բայց բաւական տաք են պահում ոտները:

Շատ անգամ թելը ներկում են զանազան գոյներով: Գիւղական ընտանիքը ստանում է ներկերը զանազան բոյսերից, ծաղիկներից, արմատներից և այլն և ներկելու գործն էլ կատարում է ինքը—գեղջիկուհին, առանց մասնաւոր գործիքների:

Բրդի թելից գործում են շալեր, որոնք թէև կոպիտ, բայց շատ զիմացիւն են լինում: «Իեազգահ» շատ հասարակ, նախնական է և շինւում է իրանց—գիւղացոյց ձեռքով (վարպետի կարիք չկայ): Յիշեալ շալերից գեղջիկուհին հագուստ է պատրաստում ամբողջ ընտանիքի համար: Բացի շալից, պատրաստում են ընտանիքում նոյնպէս գորգեր, կապերտներ և այլն: Այս դէպքում գործադրուող գործիքները

նոյնպէս նախնական են և փայտից են շինած: Մի կտոր շալի վրայ աշխատում են մէկ կամ մի քանի կանայք՝ նայելով կտորի լայնութեանը: Գորգերն ու կապերտները տան յատակը ծածկելու համար են: Բացի սրանցից, պատրաստում են ջեջիմներ, մափրաշներ և այլն:

Մենք ի հարկէ միայն օրինակներ բերինք, ցոյց տալու համար, որ հայ գեղջիկուհին անկախօրէն արհեստագործել գիտէ: Բայց այդ օրինակները դեռ բոլորը չեն: Առաջարկում ենք մեր այն ինտելիգենտ երիտասարդներին, որոնք գիւղական կեանքի հետ լաւ ծանօթ են, մանրամասն ուսումնասիրել այդ նիւթը:

Բ. ՏՂԱՄԱՐԴԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ:

Գեղջիկուհին միայն կողմնակի կերպով է մասնակցում բուն երկրագործական աշխատանքներին. այդ ասպարէզը գլխաւորապէս տղամարդին է պատկանում: Ուստի վերջինս ժամանակ և ցանկութիւն քիչ ունի տնային գործերով զբաղուելու, մանաւանդ որ նա բաւական ճաշակ էլ չունի դրա համար: Բայց նա լաւ է հասկանում թէ ինչպիսի գործիքներ են հարկաւոր իրան՝ երկրագործական աշխատանքների համար, որպէս պէտք է պատրաստել կամ նորոգել, ինչպիսի սայլեր է հարկաւոր իրեն և այլն: Իսկ եթէ նա կամենում է տնային գործերին մասնակցել, այն ժամանակ ընտրում է իւր համար աւելի կոշտ ու ծանր աշխատանք. օրինակ փայտից տնային կահ-կարասիք շինելը և այլն: Տղամարդն է գլխաւորապէս աշխատում նոյնպէս խրճիթը տունը շինելու վրայ: Բացի այդ՝ կաշեղէնը, մորթեղէնը և այնպիսի առարկաները, որոնց գործածողը տղամարդն է, նա ինքն է պատրաստում: Բերենք մի քանի օրինակներ:

Փայտեղէն գործիքները կամ կարասիքը շինում է գիւղացին սովորական հասարակ գործիքներով, որոնցից իւրա-

քանչիւր ընտանիք ունի. և կամ առանց որևէ գործիքի: Գիւղացին ըստ կարելոյն խոստովում է սօսինձ, մեխ և սրանց նման միացնող միջոցներ գործածելուց: Առարկան շինում են կամ մի ամբողջ կտոր փայտից, կամ թէ մասերը հագցնում են միմեանց: Բնորոշ օրինակ կարող է համարուել խնոցը: Սրան ստանալու համար, գիւղացին վերցնում է մի կտոր գերան, կտրատում է գլանաձև և մէջը դատարկում: Այդպիսով ստացւում է մի խողովակ, որի մի ծայրը փակ է: Միւս ծայրին, որ բաց է, հագցնում են մի տախտակ, որը խիստ ճնշուած լինելով, ամուր փակում է բերանը: Ապա, գլանական մակերևոյթի վրայ, մէջ տեղում, մի անցք են բացում և ահա խնոցը սրտորաստ է:

Տիկեր կամ մօթալներ ոչխարի մորթուց: Ոչխարի գլուխը կտրելուց յետոյ, մարմինը (միան ու ոսկորները) զգուշութեամբ դուրս են հանում վզի միջով: Այդ գործողութիւնը հեշտացնելու համար, խողովակի միջոցով փչում են մորթու տակ, որից վերջինս ուռչում է և փոքր առ փոքր պոկւում է մսից: Ստացուած ամբողջ մորթին դարձնում են, աղում և չորացնում: Այդպիսի մորթիների մէջ պահում են պանիր: Նոյն կերպով հանում են եղջիւրաւոր կենդանիների կաշին, որոնք կազմում են գինու մեծ տիկերը:

Կօշիկներ և գլխարկներ: Գիւղացին վերցնում է մի կտոր հում (անպատրաստ) կաշի, դանակով մաքրում է մազերը և կտրում է նրանից մի զոյգ գարշապար, որոնց երկու կողմից ծակեր է բացում և սրանցից ամուր թել է անցկացնում: Այդպիսով նա ստանում է մի զոյգ, թէև շատ կոպիտ և հասարակ, բայց ձրի և յարմար ոտնամաններ, որ տրեխ է կոչւում: Տրեխը հագնելիս, ոտը դնում են գարշապարի վրայ և թելը քաշքշում ու ամրացնում: Ի հարկէ այդպիսի ոտնամանները պատրաստելիս՝ գեղեցկութեան մասին չեն մտածում:

Գլխարկը պատրաստում են ոչխարի մորթուց: Գիւղացին կտրում է մորթուց մի ուղիղ անկիւն կամ տրապեցիական քառանկիւն, որի կողմերը իրար մօտեցնելով կազմում է

գլան կամ կօնուս: Ապա ներքին կողմից ծածկում է գլխարկը կաւով կամ մի այլ չթեղէնով:

Ածուխ: Գիւղացին բերում է այգուց կամ անտառից փայտ և իր բակում կտրատում է այնպէս, որ կտորները երկու տեսակ երկարութիւն ունենան, օրինակ մէկը լինում է 1 արշին, իսկ միւսը կէս արշին երկարութեամբ: Ապա բաւում մի փոս է քանդում և հողը դուրս տալով պահում է, որովհետև յետոյ հարկաւոր է գալու: Փոսի լայնութիւնը լինում է օրինակ 4 — 5 արշին: Յետոյ փոսի կենդրոնում թաղում է մի գերան 2 — 5 արշին բարձրութեամբ: Գերանի շուրջը դնում է փոքր ինչ յարդ կամ չոր խոտ: Գերանի շուրջը, փոսի մէջ, շարում է (կանգնեցրած) կարճ փայտերը, յետոյ նրանց վրայից երկարները: Փայտակոյտի վրայ չոր յարդ է ածում և յետոյ ամբողջ շէնքսը ծեփում փափուկ հողով, այնպէս որ միայն ներքևի մասը բաց մնայ: Վերջապէս գիւղացին բարձրանում է այդ կոյտի գլուխը և դուրս հանում գերանը, և այդպիսով կազմուած խողովակի (գերանի տեղը) մէջը կրակ է գցում: Երբ կրակը մի փոքր վառւում ու տարածւում է, ներքևի մասն էլ հողով ծեփում է: Քիչ ժամանակից յետոյ խողովակի բերանն էլ յարդ է խըցկում և հողով փակում: Միայն տեղ-տեղ ճեղքեր է թողնում, որ օդը փոքր ինչ անցնել կարողանայ: Այդպէս մընում է մի քանի օր, մինչև որ ճեղքերից այլ ևս ծուխ չէ դուրս գալիս. դա ցոյց է տալիս, թէ փայտն արդէն ածուխ է դարձել: Այժմ հողը հեռացնում են և ածխացած փայտերը անմիջապէս կտրատում են և ցրում, որովհետև դեռ ածուխը տաք է և հակառակ դէպքում կարող է բռնկուել (այրուել):

Մենք նկարագրեցինք ածուխ պատրաստելու աւելի զարգացած եղանակը: Սակայն յետ ընկած, մանաւանդ անտառներով, հարուստ տեղերում, կայ աւելի հասարակ միջոց: Ահա թէ սասունցիք ինչպէս են ածուխ ձեռք բերում:

«Երբ մի հին կոճղ դադարում է այլ ևս շառաւիղներ արձակելուց, նրան ուղղակի կրակ են տալիս, որ իրան-իրան

այլուի: Լեռնային կածաններով և ձորերով անցնելիս՝ դուք յաճախ կը հանդիպէք իրարու մօտ-մօտ այգալիսի հսկայ ջահերի, որոնք այլուում են հանդարտօրէն: Այնուհետեւ հանդ-
ցնելով՝ ածուխ են ստանում: Ի հարկէ՝ այգալիսով ածուխի $\frac{3}{4}$ մասը կորչում է անօգուտ» (Արաքս, եօթ տ. Գլ. Ա. Ստսուն, եր. 74):

Տղամարդի և կնոջ արհեստագործութիւնը մի շարք օրի-
նակներով իրարից որոշելուց յետոյ, մենք աւելորդ չենք հա-
մարում դնել այստեղ մի նկատողութիւն պ. Բալայեանցի յօ-
դուածից, որը թէեւ վերաբերում է երկրի մի մասին, բայց
կարող է նմուշ լինել առհասարակ հայ գիւղացու գործու-
նէութեանը: Նկատողութիւնը թէեւ խօսում է տղամարդի և
կանանց իրաւունքների սահմանների մասին, բայց հէնց այդ
սահմանները գաղափար են տալիս նաեւ տնտեսական գործո-
ղութեանց մասին:

«Եզր, ձին, գոմէշը, էշը, ջորին, գրանց բանեցնողը
տղամարդն է, կինը այդ կենդանիների հետ գործ չունի:
«Վովը. կաթնատու ոչխարը և գոմէշը, հաւը, կնոջ իրաւա-
սութեան տակ է, որովհետեւ այս կենդանիները տալիս են
կաթ, ձու, բուրդ, որոնց պատրաստողը կինն է»: «Յորեն,
գարի, հաճար, բրինձ, կարտօֆիլ ցանողը և պատրաստողը
մարդն է, ուստի այդ մթերքների լիակատար իրաւունքը
նրանն է (ծախելու), իսկ կաթը, մածունը, պանիրը, իւղը,
ձուն, թթուները, կանաչեղէնը, թխած հացը, լոբին, սի-
սեռը, սիմինդրը, գտնուում են կնոջ իրաւասութեան տակ»: Այն
գործիքները, որոնց գործածողը տղամարդն է՝ կացին,
սղոց, բոհ, թի, եղան, հոսելի, կամն, լուծ, թոկ, մուրճ,
արօր, գուլթան, փոցիս, տափան, գերանդի, մանգաղ և այլն,
գտնուում են նրա անմիջական իրաւունքի տակ»: Իսկ այն
գործիքները, որոնց գործածողը կինն է, գտնուում են նրա
իշխանութեան տակ, օր. տաշտ, մաղեր, կաթսաներ, կճուճ-
ներ, անօթներ, սանդերք, ճախարակ, վիլահանք, խնոցք,

գորգ և կապերտ գործելու գործիքները, ինչպէս և գորգե-
րը, կապերտները, վերմակները, բարձերը, բուրթը, թելը
և այլն»: «Բրթից, թելից, բամբակից, վուշից գործուածներ
պատրաստողը կինն է, նոյնպէս ձեռողը և կարողը, ուստի
այդ բաների իրաւունքն էլ կնոջն է պատկանում»: (Գծեր
հայ գիւղացու կեանքից. Արձ. 96 թ. № 76):

Գ. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՂՄՆԱԿԻ, ԲԱՅՑ ԱՆՎԱՐՁ
ՕԳՆՈՒԹԵԱՄԲ:

(Օրինակներ):

Ամեն մի գիւղացի չէ կարողանում սալլ շինել, թէկուզ
ամենահասարակ սալլ: Միայն գիւղի աւելի փորձառու ան-
հատներն են կարողանում այդ: Բայց սրանք օգնութեան են
հասնում իւրաքանչիւրին, առանց վարձ ստանալու: Երբ
գիւղացին կամենում է սալլ ունենալ, նախ ձեռք է բերում
փայտը, որը փոքր ինչ տաշում է, կարգի է բերում, ապա
հրաւիրում է փորձառու հարեանին, որը մի օրուայ ըն-
թացքում «կապում» է սալլը: Այդ փորձառուն նոյն օրը
հիւրասիրում է սալլատիրոջ տանը, եթէ միայն վերջինս
հարուստ է: Երբեմն էլ սալլ կապողը որեւէ նուէր է ստա-
նում, օրինակ փոքր ինչ ծխախոտ: Բայց վերջիններս ան-
հրաժեշտ չեն և վարձատրութեան նշանակութիւն չունին:

Նոյնպէս խրճիթը կառուցանում է գիւղացին հարկա-
ւոր զէպքում ուրիշների անվարձ օգնութեամբ:

Խրճիթը շատ հասարակ է. նա ոչ իսկական պատու-
հաններ ունի, ոչ էլ առանձին բարդ մասեր: Մի դուռ և
մէկ բացուածք կտուրից. ահա բոլորը ինչ որ միացնում է
խրճիթը զրսի հետ: Այնուամենայնիւ հիմքը փորելիս, քարը
և փայտը ձեռք բերելիս, պատերը քաշելիս և կտուրը ծած-
կելիս պատրաստ են համագիւղացիները գործին մասնակցե-
լու: Ոմանք իրանց սալլով գնում են դաշտից քարեր հաւաքե-

լու, որոնելով սարից վայր գլորուած քարեր, կամ հաւաքելով գետի ափերից, կամ անտառից և սայլը լցրած՝ վերադառնում: Նոյն ձևով փայտը բերում են անտառից, իսկ եթէ գնում է փայտը ուրիշներից, ապա նրան կրելը կատարում են համագելաղացիները ձրիաբար:

Խրճիթի պատերը շատ հաստ են շինում. նախ մեծ և լաւ քարերից երկու զուգընթաց շարքեր են կազմում, ապա լցնում են շարքերի արանքը մանր քարերով և խոնաւ հողով: Նոյնպէս հասարակ, նահապետական ձևով ծածկում են կտուրը:

Մանաւանդ որոշ և բուռն կերպով մասնակցում են համագելաղացիները, երբ մի ընտանիք կամենում է թաղիք պատրաստել սեփական գործածութեան համար:

Գեղջկուհին լուանում և մաքրում է բրդի հարկաւոր քանակութիւնը. ապա հրուիրում են մի շարք ուժեղ երիտասարդներ, որոնց Ֆիզիկական ուժը անհրաժեշտ է թաղիքը շինելու համար: Ի միջի այլոց ընտանիքը պատրաստում է գինի, արաղ և փոքր ինչ ուտելիք:

Գործը կատարւում է գոմում, որից ժամանակաւորապէս հեռացրած են կենդանիները: Գոմի կտուրը պահուած է փայտեայ չորս սիւների վրայ, որոնք պատերից մի երկու քայլ հեռու են: Չորս սիւների մէջ եղած տարածութեան վրայ թաղիք են փռում: Սիւների աւելի հեռաւոր զոյգերը միացնում են երկու զուգընթաց չուաններով, իսկ աւելի մօտ սիւների արանքը ազատ է մնում: Փռած թաղիքի վրայ գցում են մի ջեջիմ, որի վրայ տարածում են բուրդ: Բրդի վրայ ջուր են սրսկում և ծածկում են երկրորդ ջեջիմով: Ապա սրա վրայ լայնութեամբ մեկնում են մի գլանաձև փայտ, որի շուրջը զգուշութեամբ փաթաթում են ջեջիմները իրանց միջում եղած բրդի հետ միասին: Ստացւում է մի հաստ պատատ, որի ծայրերը ամուր կապում են չուանով: Այժմ միմեանց դիմաց կանգնում են երկու տղամարդեր չուանով չմիացրած սիւների արանքում և բոլոր ուժով աքացում են պատատը, այնպէս որ վերջինս շարունակ գլոր-

ւում է յետ ու առաջ: Որպէս զի կարողանան աւելի սաստիկ աքացել, երկու երիտասարդները բռնում են գերանները միացնող չուաններից: Իսկ միւս երիտասարդները առ այժմ կոնծում են և ըխտիլաթ անում: Երբ տղամարդկանց մի զոյգը լողնում է, ապա նրան փոխարինում է երկրորդ զոյգը, իսկ առաջինը սկսում է հանգստանալ և կերուխումին մասնակցել: Ժամանակ առ ժամանակ բացում են պատատը, ջուր են սրսկում բրդի վրայ և կրկին փաթաթում ու գործը շարունակում: Աշխատանքը տևում է մի ամբողջ գիշեր: Եթէ կամենում են, որ թաղիքը շատ էլ հասարակ չլինի, երբ նա կիսապատրաստ է, գեղջկուհին կազմում է թաղիքի մակերևութի վրայ բամբակից կամ գունաւոր բրդից խաչեր, ծաղիկներ, տառեր, նկարներ և այլն, որոնք յետոյ ամրանում են թաղիքի մէջ:

Բերած օրինակներից տեսնում ենք, որ գելաղացիք հարկաւոր դէպքում օգնում են միմեանց ձրիաբար: Այստեղ ներգործութիւն ունի փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը, որովհետև օգնութիւն ստացող ընտանիքի անդամները մի այլ անգամ իրանք էլ են գտնւում օգնողների շարքում: Բայց կան գիւղական կեանքում օրինակներ, ուր փոխադարձ օգնութեան սկզբունքը աւելի որոշուելով ու պարզուելով ստացել է ընկերակցական արդիւնաբերութեան կերպարանք: Կը բերենք սրա մի օրինակը:

Աւելի ամուր շէնքսի համար՝ գելաղացիք կիր են գործածում: Կիր ձեռք բերելու համար ընկերանում են միքանի գելաղացիներ, որոնք ընդհանուր աշխատութեամբ կիրը պատրաստում են և իրանց մէջ բաժանում:

Գործը հեշտացնելու համար ընտրում են այնպիսի տեղ, ուր աւելի հեշտ է քար և վառելիք (փայտը) հասցնել: Գետակի զառիվայր ափում մի փոս են քանդում, որի բերանը դարձրած է դէպի ջուրը, իսկ կտուրը ինքը եզերքն է: Այդ կտուրը 1—2 արշին հաստ է լինում. նրա մէջ բացում են խողովակաձև անցքեր օդի շարժման համար: Ապա փոսի մէջ քարեր են հաւաքում կամարաձև շարքերով, միայն

այնպէս, որ օղը կարողանայ նրանց մէջերով շարժուել: Քարերը չեն բռնում ամբողջ տարածութիւնը, այլ ազատ տեղ են թողնում վառելիքի համար:

Ընկերացած գիւղացիները միքանի օր մնում են այստեղ և հերթով հսկում, որ կրակը անդադար շարունակուի: Քարերը հաւաքում են գետակից, իսկ փայտը բերում են մօտակայ անտառից: Գործը վերջանալուց յետոյ, «գործարանը» անտէր են թողնում և նա հետգհետէ փչանում է:

Մենք ի նկատի ունէինք մինչև այստեղ, զուտ գիւղական ընտանիքը, որի վրայ քաղաքային կեանքը դեռ շօշափելի ազդեցութիւն չէ արել: Այդպիսի ընտանիքներ դեռ շատ կան մեր յետ ընկած գիւղերում, մանաւանդ Տաճկական Հայաստանում: Բայց քաղաքային կեանքի ազդեցութեան տակ հետգհետէ անյետանում են գիւղական ընտանիքի նախնական աւանդութիւնները: Արդէն այն գիւղերում, որոնք մօտ են, կամ տնտեսապէս կախուած են քաղաքից, նկատում է նահապետական ընտանիքի քայքայումը, իսկ ինքը քաղաքային ընտանիքը, այդ ուղղութեամբ բաւական հեռու է գնացել: Այստեղ մենք նախ նկատում ենք, որ եղբայրների կանայք (հարսները) շատ էլ տրամադիր չեն միասին ապրելու: Վիճաբանութիւններն ու վիրաւորանքը սկսում են ամենօրեայ երևոյթներ դառնալ: Բայց որովհետև եղբայրները տնտեսապէս իրար հետ կապուած են և իւրաքանչիւրը չէ կարող առանց այլևայլի անկախ տնտեսութիւն ունենալ, ուստի սրանք գտնում են միջին ճանապարհը, որը մեր փոքր կամ գաւառական քաղաքներում սովորական երևոյթ է: Այսինքն, նրանք բաժանում են իրանց տնային կեանքը, ամէն մէկը ունենում է իւր առանձին կրակ-ճրագը, տան սարք ու կարգը, բայց զուրաբ, շուկայում միասին են աշխատանք անում: Փոքրիկ քաղաքներում, մանաւանդ 20—30 տարի առաջ, կարելի էր նկատել այնպիսի բակեր, որոնք պատուհաններից զուրկ և միայն

մի ընդհանուր դուռ ունէին, որից ներս մտնելով գտնում էիք մի շարք բնակարաններ, որոնց իւրաքանչիւրը մի եղբօրն էր պատկանում: Այդպիսի բակը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ոչ՝ գիւղական նահապետական տունը, որը ընդարձակուել է տնտեսական և քաղաքակրթական նոր պայմանների ազդեցութեան տակ: Սա ներկայացնում է հայկական տան և ընտանիքի էվոլյուցիայի (զարգացողական) երկրորդ աստիճանը:

Բայց ընտանիքի ձևակերպութիւնը շարունակում է և վերջ ի վերջոյ հասցնում է այնտեղ, որ եղբայրները իրանց տնտեսութիւնն էլ (գումարն էլ) միմեանցից բաժանում են և իւրաքանչիւրը դառնում է քաղաքացիական անկախ ընտանիք: Այդպիսով, ստանում ենք մենք այն ընտանիքը, որը բաղկացած է հօրից, մօրից և սրանց տակաւին անչափահաս, կամ գոնեա չամուսնացած զաւակներից: Ամուսնացող եղբայրները չեն կարողանում միասին ապրել, իսկ նրանց ծնողները ապրում են որդիներից մէկի, մեծ մասամբ ամենակրտսերի մօտ. ինչ էլ լինի, ծերունին և պառւաւը չեն ունենում այլևս այն յարգանքն և ազդեցութիւնը, որ նրանք ունէին գիւղական բարդ գերդաստանի մէջ:

Այսպէս կերպարանափոխուած քաղաքացի ընտանիքին պակասում են այն պայմանները, որոնք դրդում են գիւղական ընտանիքին, որ ինքը պատրաստ է իրան հարկաւոր պիտոյքը: Սրան աւելանում է և այն, որ քաղաքացի ընտանիքը աւելի ժամանակ է գործ դնում ոչ-արհեստական զբաղմունքի վրայ, որ նա աւելի նուրբ իրեր է պահանջում: Այդ պատճառով ձգտում է նա՝ տնային սովորական գործերից (մաքրելուց, լուանալուց և այլն) աւելի մնացած ժամանակը՝ գործ դնել աւելի նուրբ առարկաներ պատրաստելու, թէև գլխաւորապէս սեփական գործադրութեան համար:

Այդ գործողութեան մէջ կարելի է երկու դիպուած որոշել:

1. Ընտանիքի անգամները պատրաստում են սեփական գործածութեան համար բոլոր սովորական կերակուրները,

կաթնեղէն (իւղ, մածուն), եթէ ընտանիքը գոնեա մի կով ունի, ինչ որ յաճախ է պատահում գաւառական քաղաքներում: Բացի այդ, ընտանիքը պատրաստում է սովորական հագուստը կանանց և երեխաների համար, ներքին հագուստը տղամարդկանց համար, սպիտակեղէնը, անկողինը և այլն: Սրանց համար հարկաւոր նիւթերը գնւում են փողով՝ պատրաստ կամ կիսապատրաստ: Յետոյ ընտանիքը գործում է գուլպաներ և երբեմն ձեռնոցներ և այլն. բոլորը գնւում է, տանը նախապատրաստւում և կամ ընտանիքի կինարմատներից մէկի, կամ մի օտար կնոջ ձեռքով թել մանւում: Աղքատ ընտանիքը հացն էլ ինքն է թխում, որպէս գիւղում, իսկ փոքր ի շատէ ապահով ընտանիքը հացթուխ է հրաւիրում, որի մասին յետոյ:

2. Ընտանիքը արհեստագործում է սեփական գործածութեան համար ուրիշների անվարձ օգնութեամբ: Բոլոր կարևոր դէպքերին՝ հարսանիքին, մեռելահացին և այլն, ընտանիքը գործի է հրաւիրում մօտ ազգականուհիներին և հարևանուհիներին: Սրանք օգնում են ընտանիքին հացը թխելու, քաղցրեղէններ շինելու ու աչքի ընկնող հագուստեղէն և անկողին պատրաստելու մէջ: Եթէ հագուստը կարւում է թանգազին կտորից, օրինակ մետաքսից կամ մախմուրից, և ընտանիքում չկայ դրա համար փորձառու կին, այն ժամանակ օգնութեան է հասնում փորձառու մօտաւորներից մէկը: Ի հարկէ բոլոր այդ դէպքերում, մասնակցող կանայք հիւրասիրւում են յաճախ իրանց երեխաների հետ. բայց ոչ ոքի մտքովը չէ անցնում այդ հիւրասիրութիւնը վարձ համարել, կամ որևէ վարձ պահանջել:

Քաղաքացի ընտանիքը շատ տրամադիր չէ ուրիշների համար գործելու՝ փող աշխատելու մտօք: Նա աւելի կամենում է իր աշխատութեամբ պատրաստուած պիտոյքը ինքը գործադրել, կամ ինչպէս ասում են «մի ամբողջ տուն ստեղծել»: Երբ մի հայ օրիորդին գովել են ցանկանում, ասում են, թէ նա ընդունակ է «ամբողջ տուն գոյացնելու»: Առհասարակ ամօթ է համարւում ընտանիքին պատկանող որևէ

է առարկայ ծախել. դա տեղի է ունենում միայն ծայրահեղ դէպքերում, այն էլ ծածուկ կամ միջնորդների ձեռքով:

Միւս կողմից, որովհետև ընտանիքում պատրաստած բարիքները մեծ մասամբ չեն կարող եւրոպականների հետ մրցել, ուստի և ընտանիքի արհեստագործութիւնը չէ կարելի իսկական մտքով «տնային արդիւնագործութիւն» համարել, որպիսին օրինակ տեղի ունի Ռուսաստանի գիւղերում: Սակայն տեղ-տեղ օրինակներ կան, որոնք ցոյց են տալիս, թէ հայ ընտանիքը որոշ պայմաններում կարող էր մրցել օտար արդիւնագործութեան հետ:

Վերցնենք օրինակ «թուռ» արհեստագործութիւնը Շամախում:

Թուռ մետաքսաթելից գործած կանացի գլխաշոր է, որը մի մետր կամ աւելի երկարութիւն է ունենում և փոքր ինչ պակաս կամ նոյնքան լայնութիւն: Գինը 5-ից մինչև 15 բուբլի և աւելի, նայելով կշիռին, նրբութեանը և սպիտակութեանը (եթէ ներկուած չէ): Օրիորդները և ջահիլ հարսները թուռ սպիտակ են ծածկում կամ կարմիր, իսկ այլի կանայք կամ պառաւները կանաչ կամ կապոյտ:

Թուռ գործում են Շամախու բոլոր հայ ընտանիքներում, բայց ոչ մի մահմեդական կին չէ հասկանում այդ արհեստը:

Թուռ գործում են միւլով և կեռասեղով: Յարմարութեան համար գործ են ածում այսպէս անուանուած «դէզ-գահը»-ը, որ ներկայացնում է մի եռանկիւնի պրիզմա, կաւից, երբեմն էլ քարից շինած: Պրիզման ընկած է մի երեսի վրայ, որի հակառակ կողի ծայրերում թաղած են երկու կտոր եղեգն կէս-կէս արշին երկայնութեամբ: Եղեգները ուղղահայեաց են տնկած լինում: Նրանց մէջ կապած է մի թել, որից կապում են թուռի ծայրը և որքան գործում են, փաթաթում են եղեգներին: Իւրաքանչիւր տան մէջ կարելի է գտնել մէկ կամ մի քանի այդպիսի դէզգահներ: Թուռ գործող կինարմատը ծալապատիկ նստում է դօշակի վրայ և դնում է դէզգահը իւր հանդէպ:

Ինքը - գործը՝ համարում է աչքերին վնասակար և սիրտ մաշող, ուստի հարուստ կանայք հագիւ են նրանով զբաղում. իսկ չքաւոր ընտանիքներում յաճախ են թող գործում: Անընդհատ աշխատելով, մի կին կարող է վերջացնել ամսական մէկ թուռ, բայց շատ անգամ գործը ամիսներ է տևում, որովհետև միայն ազատ ժամանակն են նուիրում նրան: Երբ թուռը արդէն ամբողջութեամբ գործուած է, եփում են նրան սապոնաջրում: Որքան սպիտակ և փալլուն (արծաթափայլ) դուրս գալ թուռը եփելուց յետոյ, նոյնքան աւելի արժէք է ունենում. որքան դեղնագոյն է լինում, այնքան պակաս է գնահատում:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ.

ՎԱՐՊԵՏԻ ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ.

Շատ բնական է, որ գիւղացին այնպիսի բարիքներ է պատրաստում, որոնք իւր ընտանիքին հարկաւոր են: Բայց կան հազարաւոր անհատներ, որ նոյն կամ աւելի եռանդով և ոյժ գործ դնելով, այնպիսի բարիքներ են պատրաստում, որոնց իրանք ոչ մի դէպքում չեն գործադրելու: Այստեղ, ի հարկէ, նրանք ի նկատի ունին նախ և առաջ ոչ թէ պատրաստուող առարկան, այլ այն վարձատրութիւնը, որ իրանց աշխատանքի (փութաշանութեան, չարչարանքի, փորձառութեան...) համար պիտի ստանան: Այդպիսի անհատներից է կազմւում արհեստաւորների դասակարգը, որ բաւական բազմաթիւ է հայոց աշխարհում (հայաբնակ գիւղերում): Ամենուրեք գտնում ենք նրանց եռանդով աշխատելիս, մերթ իրանց խրճիթում (ուրիշների համար), մերթ գիւղից գիւղ թափառելիս, մերթ պարբերական շուկաներում, մերթ քաղաքի մշտակալ արհեստանոցներում:

Եւ ահա հարց է ծագում, թէ ինչ պատկեր է ներկայացնում այդ դասակարգը, որտեղից է նա ծագում, ինչ ձե-

ւակերպութիւններ ունի և ինչ պատճառներից... մի խօսքով, թէ ինչք մէջն է կայանում նրա ամբողջ էութիւնը: Այդ հարցը բաւարար կերպով վճռելու համար, հարկաւոր կը լինէր ժողովրդական-հոգեբանական և քաղաքակրթա-պատմական մանրամասն հետազոտութիւններ անել: Մենք կը բաւականանանք տնտեսական կեանքի յիշեալ շրջանի էութեան գլխաւոր կէտերը նկարագրելով, որի համար կը բերենք ամենագլխաւոր երևոյթները և կը բացատրենք օրինակներով:

Նախ մի կարճ նկատողութիւն կանենք վարպետի ծագման մասին ընդհանրապէս:

Երբ երկրի գումարը մեծանում է, հարստութիւնը աճում է, պահանջը շատանում է և ճաշակը նրբանում, այլ ևս անհնար և անձեռնտու է դառնում առանձին ընտանիքի համար՝ իրեն հարկաւոր բոլոր բարիքները սեփական ոյժերով պատրաստելու: Նա պարտաւոր է այժմ առարկաներից միքանիսը գնել, միւսները պատուէր տալ: Դա տեղի է ունենում արդէն փոքր ի շատէ առաջադիւմած գիւղերում, ևս առաւել քաղաքներում: Միւս կողմից գոյութիւն ունին շատ անձնաւորութիւններ, որոնք կամ բոլորովին զուրկ են մի կտոր հողից, կամ բաւական քանակութեամբ հող չունին՝ միայն երկրագործութեամբ պարապելու համար, ուստի որևէ ուրիշ զբաղմունքով պիտի իրանց գլուխը պահեն: Եւ ահա յիշեալ երկու իրար լրացնող երևոյթների ազդեցութիւնից առաջ են գալիս մասնաւոր վարպետներ՝ զանազան տեսակի:

Տղամարդը սկսում է հրաժարուել անմիջական անկախ աշխատանքից և իւր ոյժերը և ժամանակը գործադրում է ուրիշների համար, վարձատրութիւն ստանալու նպատակով: Այդպիսով առաջ են գալիս զանազան տեսակի արհեստաւորներ:

Որքան էլ բազմաթիւ լինեն արհեստաւորների տեսակները, այնուամենայնիւ նրանք բաժանւում են երկու մեծ խմբերի:

Մի կողմում կանգնած են այն արհեստավորները, որոնք սպառողի համար միայն լրացուցիչ աշխատանք են գործ դնում. նրանք գործում են նախ և առաջ սպառողի տուած պատուէրի համեմատ: Նրանք ուրեմն կատարելապէս անկախ արհեստավորներ չեն, այլ ստանում են վարձատրութիւն՝ բացառապէս իրանց գործադրած աշխատանքի համար:

Իսկ միւս մեծ խումբը կազմում են այն վարպետները, որոնք բացի գործիքներից ունին և հում նիւթեր, ուստի և կարիք չունին անպատճառ սպառողի (մուշտարու) պատուէրին սպասել, այլ կարողանում են առարկաներն իրենց ցանկացած քանակութեամբ և որակութեամբ պատրաստել, որը յետոյ ծախում են սպառողներին: Ուրեմն սրանք մի կողմից վաճառականներ են, թէև ծախելի ապրանքը ուրիշներից չեն գնել, այլ իրանք են պատրաստել: Նրանք պահանջում են սպառողից ոչ թէ լոկ իրանց աշխատանքի վարձը, այլ ապրանքի գինը, որ կարող է բարձր կամ ցածր լինել, ի միջի այլոց, նայելով՝ թէ սոյն բոլորին հում նիւթի գինը քանի է: Ուրեմն նրանք կարող են կողմնակի աշխատանք կամ վնաս ստանալ, մինչդեռ առաջին խումբը այդ հանգամանքից ազատ է:

Առաջին խումբին պատկանողներին կանուանենք վարձկան-արհեստավորներ, իսկ երկրորդին՝ վաճառող արհեստավորներ և իւրաքանչիւրի մասին կը խօսենք առանձին:

I.

ՎԱՐՁԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐ

Որպէս արդէն ասացինք, վարձկան արհեստավորը վարձ է ստանում միայն իր գործ դրած աշխատանքի համար. այնուամենայնիւ նա հասարակ մշակ չէ, որը գործադրում է իւր Ֆիզիկական ոյժը ամեն պատահած գործի մէջ. այլ նա որոշ կոչում ունի, որովհետև իր ոյժը գործ է դնում միայն որոշ աշխատութեան մէջ: Բացի այդ, նա ունի մաս-

նաւոր ունակութիւններ և փորձառութիւններ իւր արհեստին վերաբերեալ:

Նա առաջ է գալիս այնտեղ, ուր ընտանիքը դեռ ոչ ամբողջովին ձեռք է քաշել այս ու այն բարիքը արդիւնագործելուց, կամ թէ ուր պահանջը այնքան մեծ չէ, կամ որոշ չէ, որ կարողանայ բաւականացնել *աւարանը* պատրաստող արհեստավորին (երկրորդ խմբին): Այդ պատճառով վարձկան արհեստավորները աւելի տարածուած են գիւղական կեանքում: Արհեստի այդ ձևը միջին տեղն է բռնում տնային աշխատանքի (տնայնագործութիւն չենք ասում) և իսկական արհեստավորութեան մէջ: Նախնական գիւղը բոլորովին կարիք չունի արհեստավոր վարձելու, որպէս տեսանք առաջին գլուխի մէջ: Իսկ քաղաքը արդէն կանոնաւոր արհեստանոցներ ունի. աւելի զարգացած գիւղերը և գիւղաքաղաքները, որտեղ ընտանիքը դեռ արհեստագործութիւնից ձեռք չէ վերցնում, իսկական ասպարէզներ են վարձկան արհեստավորների համար: Ի հարկէ ամեն տեղ բացառութիւններ կան. մի քանի արհեստներ հէնց մեծ քաղաքներումն էլ մնում են վարձկան արհեստավորի ձեռքին: Այստեղ ներգործում են զանազան տեխնիկական և տնտեսական պատճառներ, որոնց հետ կը ծանօթանանք, երբ այդ օրինակների մասին խօսելիս լինինք:

Վարձկան արհեստավորների մէջ կարելի է նկատել զարգացման երկու որոշ աստիճաններ: Նրանցից ոմանք կամ ոչ մի գործիք չունին, կամ ունին շատ հասարակ, նախնական գործիքներ, որոնցով նրանք աշխատում են գործ առաջարկող ընտանիքում: Երկրորդները ունին զգուարաշարժ կամ հաստատուն գործիքներ, կամ անշարժ գործատեղեր, ուր նրանք ստանում են պատուէր տուողից հում նիւթը և մշակում իրանց արհեստանոցում: Առաջինները ուրեմն շարժական են, իսկ երկրորդները անշարժ: Կը ծանօթանանք իւրաքանչիւր խումբի հետ առանձնակի:

Ա. ՇՕՐԺԱԿԱՆ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ:

Շարժական արհեստավորը շրջում է ընտանիքից ընտանիք և իւրաքանչիւրի համար կարճ ժամանակամիջոցում կատարում է պահանջուած գործը: Ընտանիքը տալիս է նրան հում նիւթեր և հարկաւոր միջոցները (օրինակ փայտը, ածուխը) և ընտանիքի աչքի առաջ կատարում է նա իր գործը: Եւ որովհետեւ այդ ձեւը գոյատեւում է գիւղերումն է տարածուած, ուր ապրուստի անհրաժեշտ պիտուքները (հացը, պանիրը, գինին...) առատ են, ուստի սովորաբար մի ընտանիքի մէջ գործ կատարող արհեստավորը ստանում է իր ուտելիքը և խմելիքը: Գործը վերջացնելով, ստանում է իր վարձը, որ շատ անգամ բաղկացած է զանազան նիւթերից (ուրեմն ո՛չ փող) և հեռանում է՝ մի ուրիշ ընտանիքում գործ գտնելու: Կը բերենք մի քանի օրինակներ:

1. Թաղիք շինողը թափառում է գիւղից գիւղ իր մի քանի օգնականներով. կամ թէ մի քանի վարպետներ ընկերանում են, որովհետեւ թաղիք շինելու գործի համար անհրաժեշտ են գոնեա մի քանի ֆիզիկական ոյժեր: Նրանք մնում են գիւղական ընտանիքում մի քանի օր, ուտում են ընտանիքից և գիշերն էլ անցկացնում այնտեղ, ուր թաղիքը պատրաստում են: Վարձը ստանում են միանգամից ամբողջ աշխատանքի համար: Քաղաքներում այդպիսի արհեստավորներ սակաւ են պատահում, որովհետեւ քաղաքացու կեանքի մէջ կապերտը և գորգը վերջ են դրել թաղիքի գործածութեանը:

2. Կօշկակարը, փափախ կարողը, դերձակը նոյնպէս գնում են տներում գործելու, բայց սրանք քիչ գործ են ունենում, ուստի երբեմն են արհեստով զբաղւում: Նրանք շատ անգամ ստանում են արդէն նախապատրաստած (մշակած) նիւթը (կաշին, մորթին, կտորը) գիւղական ընտանիքից և տեղն ու տեղը առարկան պատրաստում. վարձ են ստանում առարկայի թուի և յատկութեան համեմատ: Այդ վարպետներին զբաղմունք են տալիս այն դէպքերում, երբ գործը շտապողական է (օրինակ հարսանիքից առաջ) կամ

եթէ առարկան աւելի նուրբ է հարկաւոր, քան ընտանիքի անդամները իրանք պատրաստել կարող են: Այդ վարպետները մեծ մասամբ աղքատ գիւղացիներ են և ունին մասամբ երկրագործական զբաղմունքներ: Արհեստը նրանց համար երկրորդ տեղն է բռնում: Եւ որովհետեւ նրանք մի գիւղում չնչին գործ են գտնում (պարապ ժամանակ, ուստի գնում են գիւղից գիւղ, թողնելով իրանց ընտանիքը մայրական գիւղում:

3. Աւելի անուանի արհեստավորներ են գիւղական արծաթագործները: Գիւղական ազգաբնակիւթիւնը աչքի ընկնող հակումն ունի դէպի արծաթեայ զարդարանքը: Փոքր ի շատէ տալահովում գիւղական ընտանիքի կինարմատները զարդարում են իրանց հագուստը արծաթեայ կոճակներով և կարթիկներով (ղփչաներով) և ճակատները՝ արծաթեայ շրջթաներով: Նոյն սովորութիւնը տարածուած է և մահմեդական ազգաբնակիւթեան մէջ: Այստեղից ծագում է մի լաւ ասպարէզ արծաթագործների համար: Արծաթագործը տարածում է իւր գործիքները պատուէր տուող ընտանիքի խրճիթի մի անկիւնում և ստանում է արծաթը, որ մեծ մասամբ բաղկացած է լինում հին փողերից կամ արծաթեայ փչացած առարկաներից: Այդ արծաթագործներից ոմանք քաղաքացիներ են լինում, որոնց մասին լետոյ կը խօսենք:

4. Ներկարարը: Մինչև իսկ առաջ գնացած գիւղերում ընտանիքը ձեռք չէ վերցնում բրդեղէն, բամբակեղէն և սրանց նման առարկաներ արտադրելուց: Միայն թէ լիշեալ գիւղերում աշխատութեան մի մասը յանձնում է վարպետներին, օրինակ ներկելը: Ներկարարը գալիս է ընտանիքի մօտ, բերելով քաղաքում գնած կամ սեփական պատրաստած ներկը: Նա գործում է պատուէր տուողի բակում կամ խրճիթում և պայմանաւորուած վարձը ստանում:

5. Վերջապէս կը լիշենք այստեղ քարտաշին, որմնադրին և հիւսնին: Սրանք գործում են ինչպէս քաղաքում, նոյնպէս և առաջ գնացած գիւղերում, ուր գիւղացին աւելի լաւ բնակարան է ուզում, որը ինքը չէ կարող կառուցա-

ներ: Ամենուրեք այդ արհեստավորները մնում են վարձկաններ, որովհետև գործը ինքը այդ է պահանջում:

Բոլորովին այլ տեսակի վարձկան արհեստավորներ են մի շարք քաղաքացի կանայք (քաղաքներում), որոնք շատ անգամ իրենց որբերի միակ խնամողներն են: Նրանք իրանց ձեռքերի աշխատանքով կերակրում են հարազատ երեխաներին: Սրանց են վերաբերում —

1. Կար անող կինը: Ինչպես արդեն ասուած է, քաղաքացի ընտանիքը ինքն է պատրաստում սովորական հագուստը և սպիտակեղէնը: Ուրիշ կերպ է բանը, երբ հագուստը պիտի կարուի թանգագին կտորներից, օրինակ հարսնացուի համար: Այդ դէպքում յաճախ հրաւիրում է կար անող կինը, որը ընտանիքի աչքի առաջ կտորը ձեռնում է, վերցնում է միւս հարկաւոր նիւթերի (թելերի, ժապաւէնների...) հետ միասին և իր սեփական բնակարանում կարը անում: Այնպէս որ վերջին կէտում սա նման է անշարժ վարձկան արհեստավորին:

2. Մուշտակակար կինը կարում է կանանց համար մուշտակներ թաւիշից և թանգագին մորթիներից: Նրա յարաբերութիւնը ընտանիքի հետ նախընթաց վարպետուհու պէս է: Միայն թէ մուշտակ կարողի գործը աւելի դժուար է և աւելի փորձառութիւն է պահանջում, ուստի իւրաքանչիւր կար անող կին չէ կարող մուշտակներ կարել: Մուշտակակար կինը տղամարդկանց մուշտակներ չէ կարում:

3. Թոնիր շինող կինը: Երբ քաղաքացի ընտանիքը կամենում է փոքր ի շատէ մեծ թոնիր ունենալ, այն ժամանակ շինել է տալիս նրան իր բակում: Թոնիր շինող կինը չաբաթների ընթացքում ամենայն օր գալիս է և մի քանի մատ աւելացնում, բարձրացնում թոնիրի պատերը: Երբ ամբողջ թոնիրը շինուած է լինում, ապա յիշեալ կինը սկսում է նրան «այրեր»: Թոնիրի մէջը ածում են չոր փթիւր (թաղաք) և վառում: Ապա այնպէս ծածկում են թոնիրի բերանը, որ օդը ազատ խաղալ չկարողանայ և թոնիրը ծխով լիքը լինի: Մի քանի օրից յետոյ թոնիրը բացում են և նա պատրաստ է:

Թոնիր շինողը վարձատրւում է միանգամից «ամբողջ գործի համար». բացի այդ, սովորաբար իւրաքանչիւր գալուէն, թէյ է խմում, կամ նախաճաշիկ է անում: Վերջին սովորութիւնը գիւղական արհեստավորի կեանքի մնացորդն է:

4. Հացթուխ կինը: Քիչ ապահովուած քաղաքացի ընտանիքը, հաց թխելու համար, ինքը խմորը հունցում է, գունդեր կազմում և թոնիրը վառում. ապա հացթուխը գալիս է և հաց թխում: Աւելի ապահովուած կամ հարուստ ընտանիքները ամբողջ գործը թողնում են հացթուխի վրայ, այսինքն հունցելն էլ, գնդեր կազմելն էլ վերջինս է կատարում: Ընտանիքի անդամները կամ ծառայողները միայն կողմնակի կերպով օգնում են հացթուխին (գունդերը տանում են թոնրատուն, հացը բերում են տուն և այլն): Հացթուխը վարձատրւում է փոքր ինչ էլ փողով (օրինակ 10 կ.) և մի հաց է ստանում (նոյնպէս ճաշում է շատ անգամ):

Իւրաքանչիւր հացթուխ կին ունի մի շարք միւշտարի-ընտանիքներ. այնպէս որ նա ամենայն օր որևէ տեղ հաց է թխում: Հաց ունենալ կամեցող ընտանիքը նախընթաց օրը տեղեկացնում է հացթուխին: Եթէ հացթուխը չէ կարող գալ, յետաձգում են մէկ երկու օրով, եթէ շատ վաղ պահանջ չկայ: Այդպիսի օրերում ընտանիքները միմեանցից հաց են պարտք առնում:

Այժմ մենք, առաջ քան երկրորդ աստիճանին անցնելը, քանի մի օրինակներ կը բերենք, որոնք մի կողմից նման են առաջին աստիճանին, միւս կողմից երկրորդ. ուրեմն կազմում են անցողական դրութիւն:

Քաղաքացի արծաթագործները թափառում են յաճախ գիւղից գիւղ: Իւրաքանչիւր գիւղում իջեանում են նրանք տեղ աշխատում են նրանք մի քանի շաբաթ, պահանջին նախընտրելով, և յետոյ գնում են գործիքներով հանգերձ մի ուրիշ գիւղ, ուր նորից սարքում են իրանց արհեստանոցը: Ուրեմն որանք սեփական արհեստանոց ունենալով, նմանում են վարձկան արհեստավորների երկրորդ խմբին, միայն թէ առաջին

խմբի ներկայացուցիչների նման թափառում են, թէև ոչ տնից տուն, այլ գիւղից գիւղ:

Նոյնանման աստիճանի վրայ են կանգնած ոմանք բրուտներից: Յաճախ պատահում է, որ գիւղացիները գինու մեծ կարասների կարիք են զգում: Այդ կարասները չի շինում բրուտը՝ առանց նախապէս պատուէր ստանալու: Բացի այդ՝ կարասները ծանր և դժուար փոխադրուող են: Ուստի երբ մի գիւղ իր սահմաններում լաւ կաւ և բաւականաչափ վառելիք (փայտ) ունի, հրաւիրում է *) մի բրուտ իր գործիքներով և պատրաստել է տալիս հարկաւոր կարասները. քուրան պատրաստելը և փայտ ու կաւ հասցնելը գիւղացիների գործն է: Գործը վերջացնելուց յետոյ, բրուտը հեռանում է գիւղից: Ուրեմն նա էլ թափառելու բնաւորութիւն ունի, միայն թէ գիւղից գիւղ:

Նոյն տեսակին կարող ենք վերաբերել և թափառիկ տաշտաշէնին, որը յայտնւում է գիւղերի հրապարակներում կամ փողոցներում իւր հասարակ գործիքներով: Նա ունի իւր հետ կոճղներով լիքը մի սալ: Գիւղացիները դուրս են գալիս նրա մօտ և կոճղեր ընտրելով, տեղն ու տեղը շինել են տալիս գտնազան տաշտեր և նման առարկաներ: Պատուիրողը ինքն է ընտրում փայտը (կոճղը) և նախապէս պայմանաւորուում է վարձատրութեան մասին:

Բ. ԱՆՇԱՐԺ Վ.ԱՐՁԱՍՆ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ

Անշարժ արհեստանոցը առաջ է գալիս, երբ արհեստաւորին հարկաւոր են դժուար տեղափոխուող գործիքներ կամ հիմնարկութիւններ, կամ եթէ արհեստը կապուած է բնական անշարժ պարագաների հետ: Բերենք օրինակներ:

1. Տինգ: Սա մի անհաւասար լծակ է (рычаг) գերաններից կազմած, որ գործ են դնում օրինակ, բրինձ մաք-

*) Համեմատ. Хатисовъ. Кустарн. пром. Закавк. края. Стр. 83.

ըելու համար: Տինգը շարժւում է մարդու ոյժով: Վարպետը կանգնում է հօրիզոնական գերանի վրայ, լենման կէտի մօտ: Իւր մի ոտը դրած է լինում ուղիղ լենման տեղում, իսկ միւս ոտը փոփոխակի դնում է լծակի աջ կամ ձախ բազկի վրայ, նայելով թէ տինգի որ բազուկը պիտի իջնէ և որը բարձրանայ: Այստեղ է երևում վարպետի ընդունակութիւնը (փորձառութիւնը), ըստ որում նա զարմանալի արագութեամբ և տակտով պտտւում է լենման կէտի շուրջը, որտեղից անփորձ մարդը իսկոյն վայր կը գլորուէր: Երկար բազուկի տակում գտնւում է մի քարած տափիկ կամ մի աւազան, ուր կիտում են բրինձի հասկերը: Նոյն բազուկը ունի իւր ծայրում մի ուղղահայեաց փայտ, որը հարուածներ է տալիս բրինձի հասկերին:

Ո՛չ ամեն մէկ գիւղացի տինգ ունի, որովհետեւ գործը բաւական դժուար, գուցէ և վտանգաւոր է: Տինգատէրը մաքրում է սրահնրա բրինձը և որպէս վարձատրութիւն՝ ստանում է մաքրած նիւթի մի որոշ մասը: Այդ գործիքը ամեն տեղ կայ, ուր բրինձ են ցանում: Ներկայումս ռուս աղանդաւորները մտցրել են մեր երկրում չրատինգեր, բայց մեր նկարագրած ձևը տակաւին շարունակում է իւր գոյութիւնը:

2. Ջրաղացի (ալիւրի) նպատակն է ցանկացողների համար ցորենը աղալ. ջրաղացը ստանում է որպէս վարձ ցորենի որոշ մասը: Ջրաղացի յարաբերութիւնը գէպի իւր յաճախորդներն երկու տեսակ է: Աւելի նախնականը այն է, որ գիւղացին բերում է իւր ցորենը ջրաղաց, ուր նա ինքը իւր ընտանիքի օգնութեամբ աղալու գործը կատարում է: Երկրորդ տեսակ յարաբերութիւնը այն է, որ ջրաղացում գործը կատարողը ջրաղացպանն է: Երբեմն միևնույն ջրաղացում երկու տեսակ յարաբերութիւններն էլ տեղի են ունենում, բայց առհասարակ երկրորդ տեսակը աւելի քաղաքներում և մեծ գիւղերումն են սովորական, իսկ առաջին տեսակը ետ ընկած գիւղերում: Ի հարկէ ջրաղացը, նայելով թէ գործ կատարողը ով է, աւելի կամ պակաս է վարձ վերցնում:

3. Իւղահանքը *) մի բաւական բարդ հիմնարկութիւն է: Բոլոր գործիքները և կարասիքը նախնական—ասիական են: Իւղահանքի տէրը սովորաբար մէկ հարուստ գիւղացի է լինում: Իւղահանքը գործում է միայն միւշտարիների համար. այսինքն նա ուրիշների բերած կտաւատից իւղ է հանում, ստանալով որոշ վարձատրութիւն:

Գիւղացին բերում է մէկ չոխ (12—13 $\frac{1}{2}$ փութ) կտաւատ: Սրան փոքր առ փոքր աղանձում են վառարանում, որ կամարաձև կրակարան է, որի վերևը գտնւում է կտակարան, իսկ ներքևում հնոցը: Մէկ մշակ շարունակ խառնում է կտաւատը, աղանձելու ժամանակ: Աղանձածից մաս առ մաս վերցնելով աղում են պտտուող քարի տակ: Այդ քարը ուղղահայեաց պտտւում է (вертикально) իւղահանքի գետնի վրայ և շարժւում է շրջան կազմող գոմէշի ոյժով: Այդպէս ստացուած նիւթը խախալում են կախուած, տարուբերուող խախալով: Ինչ որ էլի մնում է խախալում, նորից ածում են քարի տակ: Խախալած մասը հաւաքում են մէկ տաշտի մէջ, ուր նրան մէկ մշակ ջուր է սրսկում և խառնում: Այդ անգամ ստացուածը նորից վերադարձնւում է քարի տակը, որից դուրս գալով նա կոչւում է գիլաս: Գիլասը ածում են զամբիւղների մէջ: Մինչդեռ երկու մշակներ գիլասը զամբիւղ են ածում, երրորդը նրան յարգ է խառնում և ոտներով ամրացնում: Այդպիսով լքցրած զամբիւղները դրւում են լծակի (рычагъ) տակ, ուր նրանից իւղը հանւում է լծակի հարուածների ազդեցութեամբ: Քսանուչորս ժամուայ մէջ է իւղը ստացւում, որը հոսում է ներքևում կանգնած ամանի մէջ:

Իւրաքանչիւր միւշտարի (հերթով) տալիս է իւղահանք մէկ չոխ կտաւատ: Ամբողջ գործողութիւնը երեք օր է տևում, որովհետև աղանձելը տևում է 24 ժամ, աղալը, խախալելը և ջուր սրսկելը 24 ժամ և նոյնքան էլ ճնշողականութեամբ իւղը դուրս հանելը: Միայն թէ նոյն երեք

*) Տես Արեւիկան: Իւղահանութիւնը Երևանեան նահանգում: Մշակ. 1884. սկսեալ № 28. Գլ. IV.

օրում իւղ են հանում ոչ թէ մէկ չոխ կտաւատից, այլ երեք չոխից, որովհետև աշխատանքը (գործը) բաժանուած է, այնպէս որ, երբ առաջին չոխը աղանձուած է և սկսում են նրան աղալ, առաջին բանուորները սկսում են աղանձել մի նոր միւշտարու կտաւատը:

Միւշտարին վճարում է հանքատիրոջ մէկ չոխ կտաւատից իւղ հանելու համար, 12 ֆունտ իւղ, ջուր սրսկողին 3 ֆ., միւս չորս բանուորներից իւրաքանչիւրին 1 $\frac{1}{2}$ ֆ., գործ է ածւում լուսաւորութեան համար 1 $\frac{1}{2}$ ֆ., վառարանում այրւում է 1 $\frac{1}{2}$ ֆ., բոլորը միասին 24 ֆ.: Բացի այդ՝ պարտաւոր է նա երեք օրից մէկում բանուորների ուտեստը տալ: Գոմէշները (որ միքանի հատ են) կերակրում է նա նոյնպէս մէկ օր կտաւատի սերմի մնացորդներով: Եւ նա ինքն էլ երեք օր շարունակ մնում հանքատանը:

4. Սրանց կարգին են վերաբերում և գիւղական դարբնոցները: Իւրաքանչիւր մեծ գիւղում գտնւում է սովորաբար մէկ կամ միքանի դարբնոց: Փոքրիկ գիւղերը յաճախ զուրկ են դարբնոցից: Այդպիսի գիւղերը հրաւիրում են երբեմն մէկ դարբին իւր շարժական դարբնոցով, որը կազմակերպում է նա մի վարձուած տեղում: Դարբինը մընում է գիւղում որոշ ժամանակ, մինչև որ բոլոր եղած գործերը վերջացնում է: Նրա գործն է գլխաւորապէս՝ նորոգել գիւղացոց երկրագործական գործիքները:

Մշտակալ դարբնոցը սարքած է հետևեալ կերպով *): Հնոցը բաժանում է դարբնանոցը երկու մասի: Առջևի մասում գտնւում են մէկ մեծ և միքանի փոքր սալեր: Բացի այդ՝ դարբնոցում կան մէկ փուքս, քանի մի մուրճեր, ունելիքներ և այլն: Դարբնոցում սովորաբար աշխատում են՝ մէկ վարպետ, մէկ օգնական և մէկ աշակերտ: Վերջինս շարունակ շարժւում է փուքսը՝ կրակը անշէջ պահելու համար: Վարպետը դուրս է հանում վառարանից կարմրած երկաթի կտորը և դնում է սալի վրայ

*) Համեմատել Хатисовъ. Куст. Пром. Стр. 65.

և աջ ձեռքի մուրճով հարուած է տալիս երկաթին: Վարպետի հանդէպ կանգնած է օգնականը՝ ձեռքին աւելի մեծ մուրճ (երկու ձեռքով բռնած): Նա հետևում է վարպետին, տալով նոյն «բովանդակութեամբ», բայց աւելի զօրեղ հարուած, կամ թէ նոյն ուժով մի քանի անգամ: Այդպէս հերթով շարունակում են հարուածները, քանի դեռ երկաթը չէ սառնացել: Վարպետի հարուածների նպատակն է ձևակերպել երկաթը, իսկ օգնականի հարուածները վարպետի շարունակութիւնն են կազմում: Ուստի օգնականը պիտի աչքի տակով դիտէ հարուածները, սրանց բովանդակութիւնը ըմբռնելու համար:

Ներկարաններ կան բոլոր քաղաքներում և մեծ գիւղերում: Ներկարանում, ուր գործում է վարպետը մի քանի օգնականներով կամ ընկերակիցներով, գտնւում են մի շարք մեծ կարասներ, որոնք թաղուած են մինչև բերանը: Այդ կարասներում միշտ պատրաստ ներկ է լինում, որը ժամանակ առ ժամանակ նորոգւում է (թարմացնւում է): Ներկարարը ստանում է մասնաւոր միւշտարիներից կամ վաճառականներից կտաւի կամ բրդի թելեր և կտորներ՝ ներկելու համար: Նա ինքը չունի սեփական թելեր կամ կտորներ: Իւր աշխատութեան համար ներկարարը վարձ է ստանում, նայելով թելի կշռին, իսկ կտորի՝ լայնութեան և երկարութեան:

Սոյն կարգին է պատկանում և ոսկերիչը (որ հասարակ արծաթագործներից զանազանւում է և հաստաառւած է քաղաքում): Նա ի հարկէ կատարում է նոյնպէս արծաթի գործ, բայց այս դէպքում էլ նա ըստ կարելոյն մաքուր արծաթ է գործածում և աւելի նուրբ պատուէրներ է կատարում: Եւ որովհետև արծաթն ու ոսկին թանգ նիւթեր են, արհեստաւորը միշտ չունի ապրանքի մեծ պաշար ունենալ: Ուստի նա բաւականանում է պատուէրներ վերցնելով, որի համեմատ և վարձ է ստանում: Ոսկերիչը շինում է մատանիներ, զօտիներ, կոճակներ, ճակատանոցներ և այլն:

II.

ԳՈՒՄԱՐԱՏԵՐ ԱՐՀԵՍՏԱԿՈՐԸ

Որքան աւելի տնում է քաղաքի ազգաբնակիւթիւնը, նոյնքան աւելի հաւանական է դառնում արդիւնագործողի համար, որ նրա նախապէս պատրաստած ապրանքները համապատասխան գնողներ կունենան: Միւս կողմից արդիւնագործողը աւելորդ օգուտ է ունենում, եթէ ինքն է ձեռք բերում հում նիւթերը մեծ քանակութեամբ աւելի էժան գնով: Բացի այդ՝ քաղաքացի միւշտարին հազիւ է ունենում հում նիւթեր (քանի որ գիւղական տնտեսութեամբ չէ զբաղւում), ուրեմն նա էլ պիտի ձեռք բերէր ուրիշից: Այդպիսով, հնարաւոր և յարմարաւոր է դառնում, որ արհեստաւորը մշտապէս արհեստանոց է հիմնում շուկայում, կամ հում նիւթի կենդրոնին մօտ տեղում փոքրիկ գումարով ձեռք է բերում անհրաժեշտ նիւթերն և ապրանք պատրաստում: Ուրեմն նա դառնում է բաւական անկախ մի արդիւնագործող: Բայց թէ որքան առաջադիւմում է նա սոյն ուղղութեամբ, այդ կախուած է կողմնակի հանգամանքներից, օրինակ՝ պահանջի մեծութիւնից, հում նիւթի տեղափոխականութիւնից (հեշտ թէ դժուար է նրան տեղափոխելը), պատրաստած ապրանքի տեղականութիւնից և այլն: Ուստի յիշեալ կարգին վերաբերող արհեստները, կատարելապէս հաւասար զարգացողական աստիճան չեն ունենում:

Ամենացածր աստիճանի վրայ կանգնած են այն քաղաքացի կանայք, որոնք իրանց գնած նիւթերից զանազան պիտուքներ են պատրաստում և ծախում տնից տուն: Օրինակներ:

ա) Ժապաւաւէնագործ: Ասիական հագուստները, մանաւանդ կանանց, բայց տեղ-տեղ և տղամարդկանցը, զարդարւում են արծաթաթել կամ ոսկեթել ժապաւաւէններով և դէյթաններով: Վերջիններս լինում են նոյնպէս հասարակ թելերից, (մետաքս, բուրգ): Մասնաւոր կանայք իրանց տանը

պատրաստում են այդ ժապաւենները և ղէլթանները, որև ծախում են իրանց մօտ եկող կին միւշտարիներին (ընտանիքներին): Բայց նրանք պատուէրներ էլ քիչ չեն վերցնում:

բ) Վարտիքի քողեր գործողներ: Ասիական վարտիքը կոճակներ չունի, որոնց փոխարէն վերևի մասում խողովակ ունի, որի միջով քող է անցնում: Վերջինս մի հասարակ գոտի է բրդից, բամբակից, կամ մետաքսից: Յիշեալ կանայք գործում են այգալիսի գոտիներ և ծախում իրանց մօտ եկող գնողներին կամ շրջիկ մանրավաճառների միջոցով:

գ) Կաւեղէններ շինող: Վերևում խօսել ենք թոնիր շինողի մասին: Նրանից պէտք է զանազանել կաւեղէններ շինողին: Ի հարկէ պատահում է, որ միևնոյն կինարմատը երկու գործ էլ կատարում է, բայց յաճախ ամօթ է համարում կաւեղէններ շինող կինը, գնալ ուրիշների տունը թոնիր կառուցանելու համար: Իսկ իւր բակում շինում է նահում կաւից զանազան օջաղներ, քուրաներ, մանղալներ և այլն. Նոյն կինը պատրաստում է իւր բակում նոյնպէս թոնիրներ, միայն թէ փոքրները, որովհետև մեծ թոնիրները դժուար է տեղափոխել և անձեռնտու է գնողի համար: Հէնց այդ հանգամանքն է պահպանում վարձկան թոնիր շինողի գոյութիւնը (տես վերևում):

Կանանց արհեստը սոյն աստիճանից աւելի բարձրանալ չէ կարողանում, որովհետև կինը շուկայ չէ դուրս գալիս (ամօթխածութեան հետեանք) և տնային աշխատանքից ձեռք չէ վերցնում:

Նոյն աստիճանի վրայ կանգնած է տղամարդ արհեստաւորը արդէն գիւղական կեանքում:

Որպէս լաւ օրինակ սրա համար կարող է ծառայել գիւղական խառատը (ատաղձագործ), որը «քաշում» է ամեն տեսակ կարասիք: Նա նախ և առաջ երկրագործ է և իւր արհեստը բանացնում է միայն կողմնակի կերպով: Նրա արհեստանոցը գտնւում է սովորաբար այնպիսի գետակի ափում, որի ջուրը արագահոս է, որովհետև նա օգտւում է հոսանքի ուժից: Ոյժի տեղափոխութիւնը կատարւում է նախնա-

կան-հասարակ գործիքների օգնութեամբ: Իւր պատրաստած ապրանքը ծախում է յիշեալ վարպետը կամ տեղն ու տեղը, կամ գիւղերում թափառելով, կամ թէ քաղաքի վաճառականներին (որոնցից ապա քաղաքացիք գնում են):

Սրանից հետո չէ գնացել կնճիթահանքը *): Սրա տէրը սովորաբար գիւղական փոքրիկ գումարատէր է: Կնճիթահանքը ուրիշներից պատուէր չէ վերցնում: Նրա տէրը գնում է կնճիթի սերմը և իւր է հանում ծախելու համար: Իսկ այդ գործը նրա համար նոյնպէս կողմնակի զբաղմունք է:

Գործի տեսիկը հետևեալն է: Սերմը ածում են թաղարի մէջ, որը մի աւազան է, քարից և կիրից շինած, գոգած (ВОГНУТЫЙ) յատակով: Աւազանում այնքան ջուր կայ, որքան հարկաւոր է բոլոր սերմը ծածկելու համար: 24 ժամուայ մէջ սերմը կակղում է, որև է դուրս են հանում և տարածում կալի մէջ, որը չորսանկիւնանի փոս է, արհեստանոցի յատակի մէջ քանդած: Այստեղ փշրում են սերմը փայտեայ մուրճերով: Ապա ամբողջ նիւթը ածում են երկրորդ փոսի մէջ, որը լցրած է աղաջրով. այստեղ պճեղները տակն են նստում, իսկ մաքուր սերմը դուրս է գալիս ջրի երեսը: Սերմը հաւաքում են ջրի մակերևոյթից և աղանձում: Յետոյ աղանձած սերմը աղում են սովորական ջրաղացի քարի միջոցով, որը պտտւում է ձիու ուժով: Ստացւում է կիսահեղուկ նիւթ, որը ածում են մէկ չորսանկիւնանի քարեայ աւազանի մէջ: Ապա եռացող ջուր են ածում վրան, որի ազդեցութիւնից նիւթը խմոր է դառնում: Այդ խմորը կոխտում են ոտներով վերոյիշեալ քառանկիւնի աւազանում. իսկ մէկ ուրիշ մշակ հաւաքում է դուրս եկած իւրը մեծ գդալով և ածում մի ամանի մէջ: Մնացորդն էլ ծծեցնում են բամբակով և մզում:

Սրանց թւին է պատկանում նաև բրուտը: Նա արդիւնաբերում է մանր խեցեղէններ, որոնք գիւղական ընտանի-

*) Արեւիկայից. Իւղահանութիւնը երեսնեան հաճանդում. Մշակ, 1884, № 28-ից. Գլ. III.

պատկանում է մէկ մասնաւոր մարդու, որը առանձին չա-
ները վարձով է տալիս: Այստեղ աշխատում են մինչև 50,
կատարելապէս տնկախ վարպետներ, որոնցից իւրաքանչիւրը
ունի մի քանի օգնականներ և աշակերտներ: Սրանք գոր-
ծում են ամբողջ տարին, բացի ձմեռուայ ցուրտ օրերից,
երբ չափերի ջուրը սառչում է: Չանի վրայ տախտակ է մեկ-
նած, որի վրայ կանգնած աշխատում է վարպետը: Կաշի-
ների մշակութեան եղանակի մէջ քանի մի աննշան նորու-
թիւններ են մտցրած: Այստեղ էլ վերջ ի վերջոյ ստացւում
է տեղական կոպիտ կաշի, որը պիտանի է միայն ասիական
կօշկակարների և ասպագէնագործների համար:

Սալազործները և փայտեայ գործիքներ շինողները հիմ-
նում են իրանց արհեստանոցները մեծ գիւղերում և քա-
ղաքներում: Սրանք երկու առանձին արհեստաւորներ են,
թէև պատահում է, մասնաւոր գիւղերում, որ նրանք ընդ-
հանուր արհեստանոցում են գործում, կամ հէնց միեւնոյն
անձնաւորութիւնը բանացնում է երկու արհեստն էլ: Եր-
կու արհեստն էլ տարածուած են մեծ մասամբ անտառա-
մօտ տեղերում: Նրանց գործն է պատրաստել կամ նորոգել
երկրագործական գործիքներ և հասարակ սայլեր: Աշխա-
տում են միայն պատուէր ստանալով, և գործ են ածում
նոր պատուէրների համար սեփական նիւթերը և հատով
վարձատրութիւն են ստանում:

Բոլոր վերոյիշեալ արհեստաւորները հիմնում են իրանց
արհեստանոցները ըստ կարելոյն այն տեղերում, ուր աւելի
լարմար է ձեռք բերել հում նիւթերը և միջոցները (օրի-
նակ բաւականաչափ ջուր): Շուկան նրանց համար երկրոր-
դական տեղն է բռնում: Ուրիշ կերպ է մի շարք այնպիսի
արհեստաւորների բանը, որոնց համար շուկայում լինելը
առաջնակարգ նշանակութիւն ունի: Այս պատճառով կենդ-
րոնացնում են նրանք իրանց արհեստանոցները շուկայում,
ուր թէ գործում են և թէ տեղն ու տեղը վաճառում իրանց
ապրանքները: Անցնենք այժմ սրանց խմբին:

Դերձակ: Վարպետը նստած է արհեստանոցի առջևի

մասում փոքրիկ մինդարի վրայ. նրա առջև կանգնած է մէկ
ցածր բայց ընդարձակ թախտ, որի վրայ վարպետը ձեռն
և ողորկում է: Թախտի միւս կողմերում նստոտած են շար-
քով օգնականները և աշակերտները: Ինքը վարպետը ձեռն
է կտորներն ու տալիս օգնականներին կարելու: Օգնական-
ները շաբաթական վարձ են ստանում իրանց փորձառու-
թեան համեմատ, իսկ աշակերտները միայն ուտելիքն են
ստանում: Արհեստանոցում կայ սովորաբար բրդեղէնի (շա-
ւերի) քիչ թէ շատ պաշար, որ առնում է դերձակը կամ վա-
ճառականներից, կամ ուղղակի արդիւնագործողներից, որոնք
մեծ մասամբ գիւղացիներ են և գործում են շալեր ազատ
ժամանակներում: Այդ կտորներից պատրաստում է դերձակը
տղամարդի վերարկուներ և վարդիկներ: Քիչ չէ պատահում,
որ միւշտարին ընտրում է կտորը դերձակի մօտ և պատուի-
րում է իւր համար կարել այս ու այն հագուստը: Այդպիսի
հագուստ հագնում են գիւղացիներն և ոչ-հարուստ քաղա-
քացիները: Իսկ աւելի հարուստները գնում են դրսից ներ-
մուծուած ապրանքի կտորը (մահուդ և այլն) և տալիս են
դերձակին, պատուիրելով իրանց ուզածը կարել:

Դերձակի հետ կապուած է ժապաւէնագործը (ղազազը),
որը պատրաստում է իւր արհեստանոցում զանազան ժապա-
ւէններ և դէյթաններ, որոնք հարկաւոր են ասիական տա-
րազի համար: Ժապաւէնագործից գնում են ոչ միայն մաս-
նաւոր սպառողները, այլև դերձակները: Այստեղ մի լու-
օրինակ ենք տեսնում, թէ ինչպէս մի արհեստի գոյութիւնը
պայմանաւորուած է մի ուրիշ արհեստով:

Դիւարիկակար: Կան երկու տեսակ գլխարկակարներ:
Մէկը գործ է ածում օրպէս հում նիւթ տեղական, հասա-
րակ մորթերը, որ նա առնում է մսագործերից և թեթե-
րակ մորթերը, որ նա առնում է մսագործերից և թեթե-
կերպով նախապատրաստում է (մշակում է): Այդպիսի մոր-
թուց կարած գլխարկները (փափախները) համարեա միայն
գիւղացիք են ծածկում: Երկրորդ տեսակի գլխարկակարը
գնում է շատ աւելի նուրբ և թանկագին մորթիներ վաճա-
ռականներից, որոնք ներմուծում են իրանց ապրանքը (Շի-

բազի և Բուխարայի մորթիներ) Պարսկաստանի կողմից: Այդ մորթիները գրեթե տասն անգամ աւելի թանգ են տեղականներին և պահանջում են աւելի նուրբ նախապատրաստութիւն: Սրանցից կարած գլխարկները ծածկում են աւելի հարուստ մահմեդականներն ու հայերը (անցնող սերունդը): Վարպետներն էլ մեծ մասամբ մահմեդականներ են:

Կոշկակարը կարում է բազմատեսակ կոշիկներ: Կը լինէր գլխաւոր տեսակներից մի քանիսը:

Չմուշկներ տղամարդկանց և կանանց համար, ըստ որում տուշինի համար գործ են ածում սևագոյն ու կոշտ կաշի, իսկ երկրորդի համար մեծ մասամբ աւելի նուրբ և պայծառ գոյներ (կարմիր, կապույտ, կանաչ) ունեցող կաշիներ: Յաճախ կանանց չմուշկները զարդարում են ոսկեզօծ թելերով: Չմուշկներ հագնում են նոյնպէս երեխայքը (մանաւանդ թուրքերի, բայց սակաւ և հայերի): Մանուկների համար կարում են փափուկներ և կոշիկներ, ոչ-երկայն սրունգներով: Վերջիններս պատեր են ունենում, իսկ փափուկները ոչ: Փափուկները քողեր ունին տրեխների նման, այնպէս որ, երևի, վերջիններից են առաջացել: Այդպիսի կոշիկները աւելի են յարմարւում մանուկներին մանաւանդ տառք, երբ չարաճիւնները պատրաստ են ոտի տակ տալու դաշտեր ու լեռներ, որ չմուշկներով անտանելի կը լինէր, կոշիկների էլ գարշապարները չէին դիմանալ: Այստեղ մեր միտքն եկաւ այն հանգամանքը, որ լեռնային տեղերում գիւղացիք չեն գործածում անիւաւոր սայլեր, որովհետև սահնակաձև սայլը աւելի է յարմարւում զարուփոսերին: Կոշկակարը գնում է կաշին տեղական կաշեգործներից: Արհեստանոցում միշտ լինում է ոտնամանների աչքի ընկնող քանակութիւն: Սակայն պատրաստ ծախուող կոշիկները սովորաբար աւելի հասարակ են լինում, ուստի լաւ ցանկացողները պատուէր են տալիս: Բայց երբէք չէ պատահում, որ պատուէրողը կաշի էլ տալ վարպետին:

Կոշկակարի արհեստանոցի մօտակայքում գտնւում է մի «չնչին» արհեստաւոր, որի արհեստը միայն կոշկակարու-

թեան լրացումն է: Մեր խօսքը վերաբերում է պայտողին: Նա մեծ մասամբ իսկի խանութ էլ չէ ունենում, այլ շուկայի որևէ անկիւնում տեղաւորուած է: Նա ունի իւր մօտ մի շարք մեծ ու փոքր պայտեր: Կոշիկը սովորաբար առանց պայտի է ծախւում, ուստի նրան գնողը տանում է իսկոյն պայտ գցողի մօտ, որը չնչին վարձատուութեամբ պայտ է գցում: Այդ վարպետը տոնում է պայտերը տեղական դարբիններից. դարձեալ մի օրինակ, որի մէջ մի արհեստաւորը աշխատում է մի ուրիշ արհեստաւորի (ուրեմն ոչ մասնաւոր միւշտարու) համար:

Մեր նկարագրած կոշկակարից պէտք է զանազանել տրեխակարին, որը միայն տրեխներ է կարում: Միայն թէ նա կարում է աւելի նուրբ և աւելի գեղեցիկ, քան մեր արդէն նկարագրածը (գիւղացիների իրանց կարածը): Կաշին գնում է նա խաղաղորդներից, իսկ քողերը նոյն իսկ մագազիններից: Քաղաքացիները հազիւ են տրեխներ հագնում: Տրեխակարի միւշտարիները գիւղացիներն են, իսկ նրա ներկայութիւնը քաղաքում՝ բացատրւում է այն բանով, որ քաղաքը կենդրոնական շուկայ է շրջապատող գիւղերի համար:

Համետագործը շինում է համետներ էշի և մասամբ էլ ձիու համար: Երկուսն էլ կարւում են կոպիտ կտաւից և լքցնում յարդով: Էշի համետը աւելի հասարակ է, իսկ ձիունը փոքր ինչ բարդ է: Վերջինս բաղկացած է յարդով լցրած երկու կամարաձև տոպրակներից, որոնք այնպէս միացրած են, որ մէջ տեղում ձուռաձև դատարկութիւն են կազմում: Համետագործի արհեստանոցը գտնւում է շուկայի աւելի յետ ընկած տեղերում: Նա միշտ կտաւի և յարդի պաշար ունի: Նրա գործիքները բաղկացած են մեծ յարդի պաշար ունի: Նրա գործիքները երկարութեամբ, գլուխ ունեցող տսեղից (քառորդ արշին երկարութեամբ), գլուխ ունեցող երկաթեայ ձողից և մի տափարակ փայտից: Կտորը փոքր առփուր կարում են, ներս ճնշելով յարդը լիշեալ ձողով, և յետոյ տափարակ փայտով խփելով շիտակացնում են: Արհեստանոցում պատրաստ պահւում են մի քանի տասնեակ համետներ, որոնց առնում են միւշտարիները մէկ-մէկ: Վար-

պետը նոյնպէս պատուէրներ է վերցնում, որպիսի դէպքում գործը կատարում է աւելի հոգացողութեամբ: Հում նիւթը երբէք պատուիրողը չէ տալիս, որովհետեւ էժան է և առանձին նշանակութիւն ունենալ չէ կարող: Այդ արհեստը աւելի ստոր է համարւում, ուստի համետագործը ուրիշ վարպետներին հաւասար յարգանք չէ պահանջում և չէ վայելում ժողովրդի մէջ:

Քաղաքացի դարբինը զանազանում է գիւղական դարբնից միայն նրանով, որ նա հնարաւորութիւն ունի մի շարք առարկաներ քանակութեամբ պատրաստելու, օրինակ՝ մեխեր, պայտեր և այլն: Ուստի նրան դասում ենք զին ստացող արհեստաւորների շարքում:

Սազագործը պատրաստում է ասիական զանազան տեսակ երաժշտական գործիքներ, մանաւանդ թառեր, սազեր և այլն: Այդ գործիքների համար հարկաւոր են փայտ ու ձկան կաշի (փամփուշտ), իսկ լարերի համար գործ է ածւում ոչխարի աղիքը: Վարպետը առնում է այդ նիւթերը մեծ մասամբ անմշակ և ինքը նախապատրաստում է նրանց:

Քաղաքացի խառատը նոյնպէս արհեստանոց ունի շուկայում: Նրա գլխաւոր գործիքը ոլորանն է: Նա գործում է գլխաւորապէս պատուէրով, շինելով ոստայնանկի բարդ գործիքներ, օրօրոցներ, զանազան գործիքների պտուտակաւոր մասեր և այլն: Փայտը առնում է ինքը:

Չուլողը, որ ներկայումս անյետանում է, ձուլում է մանղալներ, մոմակալներ և դրանց նման առարկաներ: Այդ առարկաները մեծ մասամբ այժմ աւելորդ են դարձել, կեանքի փոփոխւելու պատճառով: Օրինակ, նաւթային լամպի սովորական դառնալը աւելորդ է դարձրել մոմակալը. իսկ եւրոպական ձևի վառարանի մուտքը բնակարանի մէջ, դուրս է մղում մանղալը, որ մի ժամանակ իւրաքանչիւր ընտանիքի անհրաժեշտ պէտքերից մէկն էր: Չուլագործութիւնը ուրեմն ընկել է, այս պատճառով ներկայումս գոյութիւն ունեցող ձուլողները միայն վնասուած առարկաները կարկառելով են պարապում, կամ եթէ նոր գործ են կատարում,

այն էլ պատուէր ստանալուց յետոյ. մինչդեռ առաջ ապրանք էին պատրաստում: Այդ մի լաւ օրինակ է, որից տեսնում ենք թէ ինչպէս տնտեսական մի ձեւը ընկնելիս, նախ յետ է գնում դէպի այն ձեւը, որի մէջ եղել է մի ժամանակ, երբ դեռ զարգացման գագաթնակէտին չէր հասած. որպէս ծերունին շատ անգամ անմեղանում է երեխայի նման:

Զինագործը (խանչալսազը) արդէն պատրաստ սուրի (խանչալի) համար պատեան է շինում: Նրա միւշտարին ձեռք է բերում նախ սուրը՝ սուսերագործից և բերում է զինագործի մօտ պատեան շինել տալու: Զինագործը կատարում է հետեւեալ գործողութիւնները. 1) փայտից շինում է պատեանը, 2) եղջիւրից, փայտից և այլն շինում է կոթը, 3) պատեանին կաշի է քաշում, 4) զանազան զարդեր է դնում պատեանի վրայ մետաղեայ թերթիկներից և այլն: Բայց սովորաբար զինագործը ունենում է նա և պատրաստ գէնքեր՝ (խանչալներ) ծախելու համար:

Նոյնը կարելի է ասել և հրացանագործի մասին: Նա պատրաստում է հրացաններ և ատրճանակներ: Ներկայումս նա առնում է ներմուծողներից հրացանի փողը (խողովակը) և շինում է հրացանի բունը (փայտեայ մասը): Ներմուծուող պատրաստ հրացանների ազդեցութեան տակ, հրացանագործութիւնը խիստ ընկել է: Այժմեան վարպետները ստիպուած են բաւականանալ հրացաններ կարկատելով:

Մինչև այստեղ մէջ բերած արհեստների մէջ աշակերտներ կամ օգնականներ պահելու պայմանները համարեա միատեսակ են:

Մի առանձին տեղ է բռնում սնունդ պատրաստող արհեստաւորների խումբը: Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ մահմեդականները աւելի են պարապում այդ տեսակ արհեստներով, քան թէ հայերը: Իսկ վերջիններս զբաղւում են աւելի այն քաղաքներում, ուր հայերը շօշափելի մեծամասնութիւն են կազմում, կամ մահմեդականները շատ քիչ են:

Հակառակ դէպքում, շուկայում սնունդ (ուտելիք) պատրաստողները մահմեդականներ են լինում: Այդ հանգամանքն ունի ի միջի այլոց և իւր կրօնական պատճառը: Ուտելիք պատրաստող հայը կարող է միայն կամ գլխավորապէս, քրիստոնեայ միւշտարիներ ունենալ, մինչդեռ մահմեդականը կարող է ունենալ և քրիստոնեայ ու մահմեդական միւշտարիներ: Պիտի նկատենք, որ շուկայում պատրաստող ուտելիքները գլխավորապէս միայն շուկայումն են միւշտարիներ գտնուում: Ընտանիքը հազիւ է օգտուում սրանցից:

Ուտելիք պատրաստող արհեստավորներից մի քանիսին կը լինենք:

ա) Հացթուխը: Նա իւր խանութում թոնիր ունի թաղած, ուր օրէկան մէկ կամ մի քանի անգամ թխում է. ամբողջ գործը (հունցելը, թխելը) կատարում է հացթուխը իւր օգնականների հետ: Հացը ծախում են կամ տեղն ու տեղը (խանութում), կամ թէ որոշ զիւում անելով՝ տալիս են շրջիկ հացավաճառների, որոնք հացով լի սակառը գրկաներին դրած շրջում են փողոցներում և բարձր ձայնով հաւատացնում ամենքին, թէ այդպիսի հաց ոչ եղել է և ոչ էլ երբ և իցէ կարող է լինել:

բ) Կերակուր պատրաստողը: Սրա խանութի կէսը բռնում է կրակարանը, որի վրայ մի շարք կաթսաներ են դրած կամ խեցամաններ շարած, որոնք զանազան կերակուրներ են պարունակում: Ցանկացողների համար իւրաքանչիւր րոպէ խորոված էլ են պատրաստում: Խանութում գտնուում են թախտեր, հասարակ նստարաններ, մանաւանդ ետեւի մասում, հիւրերի համար: Իսկ վաճառականները և արհեստավորները, որոնք կէսօրին տուն գնալ չեն կարողանում, բերել են տալիս իրանց ուզածը այդ խանութներից և իրանց խանութում ճաշում:

Այդ հասարակ, ասիական կերակրատները եւրոպական շքեղ հիւրանոցների նախապատկերն են ներկայացնում:

գ) Հալվաջի: Սրա խանութում գտնուում են մի քանի մեծ կիսագնդաձև կաթսաներ, իւրաքանչիւրը մէկ կրակա-

րանի վրայ: Կաթսաներում պատրաստում են մի քանի տեսակ քաղցրեղէններ՝ գործ ածելով ալիւր, ձու, ընկույզ և այլն: Այդ քաղցրեղէնները ընդհանուր «հալվա» անունն են կրում, բայց կայ մի քանի տեսակի հալվա: Սակաւ է պատահում, որ այդ խանութներից հալվա ծախեն սպառողներին: Իսկ գրկալ խաւորապէս առնում են սրանցից քանակութեամբ (оптом) շրջիկ հալվավաճառները, որպէս զի մանր-մանր ծախեն սպառող միւշտարիներին: Այս դէպքում շրջիկ վաճառողներն էլ ռող միւշտարիներին: Սրա դէպքում շրջիկ նստարան են դրելով կարգի են բաժանուում: Ոմանք մէկ նստարան են դրնում փողոցի անկիւնում. նստարանի վրայ դնում են հալվայի մեծ կտորները և ցանկացողի համար կտրում են, սկըսած ամենափոքր քանակութիւնից: Միւս ծախողները կտրասած ամենափոքր քանակութիւնից: Միւս ծախողները կտրատում են նախապէս և տաշտի մէջ շարելով, պտըտում են փողոցներում, ուր վաճառում են մանր զնոցներին: Առաջ սրանք սովորութիւն ունէին և երկաթի զանազան կտորներ առնելով տալ, իսկ ներկայումս այդ սովորութիւնը վերացած է:

ՀԱՄԱՐՈՒԹԻՒՆԸ *):

Յայտնի է արդէն, որ 17 դարում, Հայաստանում գոյութիւն ունէին համաքարութիւնները, որոնք բաւական զարգացած էին: Բայց հաւանական է, որ նրանք շատ աւելի առաջ էլ գոյութիւն են ունեցել հայ արհեստավորների մէջ, որովհետեւ համաքարութիւնները, որպէս հին ժամանակների ճանապարհորդները վկայում են, վաղուց արդէն ծաղկում էին պարսիկների մէջ և Հայաստանը հին ժամանակներում քանիցս գտնուել է Պարսկաստանի ձեռքին կամ գոնեա նրա ազդեցութեան տակ: Արհեստների տեխնիկան էլ հայերի և պարսիկների մէջ միատեսակ էին, որից կարելի է եզրակաց-

*) Այս գլուխը կազմելիս օգտուել ենք մանաւանդ պրոֆ. Նշիապարեանցի «Городские цехи» գրքից:

ներ, որ առհասարակ հայ և պարսիկ արհեստավորները միմեանցից շատ չեն տարբերուել:

Միւս կողմից հայոց համքարութիւնները շատ նման են եւրոպականներին և զանազանում են նրանցից միայն երկրորդական պարագաների մէջ: Այդ նմանութիւնը շատ պարզ ցոյց է տալիս պրօֆ. Եղիազարեանցը վերոյիշեալ գրքի մէջ:

Մենք կը բաւականանանք այստեղ, միայն ցոյց տալով, թէ ինչպիսի կազմակերպութիւն է ունեցել համքարութիւնը իւր ամենածաղկեալ դրութեան մէջ և թէ ինչ փոփոխութիւնների է ենթարկուել նա մեր ժամանակներում:

Իւրաքանչիւր համքարութիւն բաղկացած էր միեւնոյն տեսակի արհեստավորներից: Համարեա արհեստի (և առևտրի) իւրաքանչիւր տեսակը մի համքարութիւն էր կազմում: Մինչև անգամ բեռնակիրները, ջրկիրները և կառապանները համքարութիւններ էին կազմում: Անգամներին իրար հետ կապում էին ինքնօգնութեան գաղափարը, և տնտեսական, կրօնական-բարոյական, կառավարչական-գաղափարական և հասարակական շահերը: Պարապմունքի միատեսակութիւնը, վարչութեան և գաղափարութեան ընդհանուր լինելը, մասնաւոր ընդհանուր դաւանութիւնը ամբողջ միութեանը եղբայրական բնավորութիւն էին տալիս:

Համքարութիւնները արտաքուստ գտնւում էին իշխանութեան ազդեցութեան տակ, ի ներքուստ, իւրաքանչիւր համքարութիւնը որոշ ինքնավարութիւն ունէր: Ամեն մէկ կանոնաւոր կազմակերպուած համքարութիւն ունէր իւր դատաստանը և վարչութիւնը: Նրանցից շատերն ունէին իրանց պաշտպան սուրբը և այդպիսով ներկայացնում էին մի տեսակ կրօնական միութիւն: Չնայելով իւրաքանչիւր համքարութեան անկախութեան, բոլոր համքարութիւնները միասին կազմում էին ընդհանուր քաղաքացիական մի դասակարգ: Այդ դէպքում որպէս միացնող պարագայ, ծառայում էր ընդհանուր կարգապահութիւնը, քաղաքական դատաստանը և հարկատուութեան կազմակերպութիւնը. համարեա բոլոր քաղաքներում ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հպատակ-

ւում էր բէկին, մէլիքին և այլն, որի իշխանութիւնը սակայն տարածւում էր միայն քաղաքի ազգաբնակչութեան վրայ, այն էլ միայն հանրային կառավարութեան վերաբերեալ գործերի մէջ: Քաղաքի գլխին կանգնածի գաղափարը համքարական դատաստանի բարձր աստիճանն էր: Վարչական հարցերի մէջ քաղաքի գլխիւնը անմիջական յարաբերութիւն ունէր ծերունիների (ուստաբաշիների) հետ: Համքարութիւնները կազմում էին երբեմն, ամենքը միասին, մէլիքի հետ առանձին խորհուրդ: Զուտ տեխնիկական հարցերում ներկայանում էր որպէս բարձրագոյն գաղափարական մարմին արհեստավորաց ամբողջ դասակարգի համար կամ համքարութիւնների ընդհանուր ներկայացուցիչը, կամ թէ տասներկու համքարութիւնների ներկայացուցիչներից բաղկացած խորհուրդը: Ել աւելի որոշ կերպով յայտնւում էր միութեան ոգին կրօնական տօնախմբութիւնների ժամանակ մասնաւոր երբ բոլոր համքարութիւնները մասնակցում էին ժողովրդական տօներին և մատաղներին: Համքարութիւնները (այսինքն որոշ արհեստին պատկանողները) հիմնում էին յաճախ իրանց արհեստանոցները որոշ փողոցներում և որոշ շինութիւններում: Մինչև օրս մնում են այդ սովորութեան հետքերը:

Ախալցխայում, Կարսում, Երզրումում, Երևանում և Թիֆլիսում արհեստավորին (օգնականին) վարպետի կոչում տալու համար ուշադրութեան էր առնւում նրա վարպետի կարծիքը, որը պիտի արտայայտուէր երգումով: Վարպետը իւր կարծիքը ապացուցանելու համար, պիտի ներկայացնէր իւր օգնականի մի «գործը» (աշխատութիւնը): Կասկածաւոր դէպքում օգնականին մի գործ էին յանձնում, որը պիտի կատարէր նա մի ուրիշ վարպետի ներկայութեամբ: Նիւթական կարողութիւն ունենալը անպայման անհրաժեշտ չէր վարպետի կոչում ստանալ ցանկացողի համար: Համքարական իրաւունքը դարձնում էր իւր ուշադրութիւնը թեկնածուի բանիմացութեան, փորձառութեան և բարոյական յատկութիւնների վրայ: Համքարութեան պատկանում էին նոյնպէս

վարպետների կանայքն և երեխաները. սրանք պաշտպանութիւն էին գտնում հարկաւոր դէպքում համքարութիւնների կողմից: «Վարպետի որդին նոյնպէս վարպետ է», ասում է առածը:

Թեկնածուն պարտաւոր էր իւր վարպետին մի ընծայ տալ, վերարկուի կտոր: Եթէ վարպետը մեռած էր, ընծան ստանում էր նրա ընտանիքը: Մի-մի բան էլ հարկաւոր էր տալ համքարութեան գլխաւորին, խորհրդի անդամներին և սուրհանդակին: Վարպետ օրհնելու տօնախմբութիւնը կատարւում էր հացկերութեամբ, որին մասնակցում էին բոլոր վարպետները: Բացի այդ՝ տեղի էին ունենում կրօնական ծիսակատարութիւններ (աղօթք, աւետարանի ընթերցանութիւն):

Համքարութիւնը գնում էր հում նիւթեր և բաժանում իւր անդամներին, իսկ եթէ անդամները իրանք էին առնում հում նիւթերը, պարտաւոր էին վճարել նախապէս որոշած արժէքի համեմատ:

Բոլոր վարպետների ընդհանուր ժողովը արհեստաւորաց ամբողջ դասակարգի գործօնն (օրգանն) էր: Բացի այդ՝ համքարութիւնների պարագլուխները առանձին «խորհուրդ» էին կազմում. Երզրումում, Ախալցխայում, Կարսում և Ախալքալաքում բոլոր համքարութիւնները ընտրում էին մէկ գլխաւոր, որը կոչւում էր վարպետների վարպետ: Սա քաղաքի բոլոր համքարութիւնների ներկայացուցիչն էր:

Համքարութիւնը մեր դարում հետզհետէ ձևակերպուել է: Անդրկովկասում ռուսական կառավարութիւնը ձգտել է համքարութիւնները յարմարացնել իւր ներքին քաղաքականութեան: Կառավարութիւնը անհրաժեշտ չէր համարում լուծել նրանց, այլ ըստ կարելոյն հպատակեցնել Ռուսաստանում տիրապետող ցեխական սկզբունքներին: Այդպէս, 1867 թուին (ապրիլի 5-ին) հրատարակուած է «Կարգադրութիւն» արհեստաւորաց համքարութիւնների մասին: Այդ «Կարգադրութեան» նպատակն էր. 1) Համքարութիւնների ներքին կազմակերպութիւնը համաձայնացնել «ցեխային»

ընդհանուր օրէնքների հետ, որպէս զի դրանով համքարութիւնները աւելի ամուր կազմութիւն ստանան և 2) աւելի ճիշտ որոշել համքարութիւնների յարաբերութիւնը ընդհանուր քաղաքային կառավարչութեան հետ:

Այդ կարգադրութեամբ վերակազմուեց համքարութիւնը հետեւեալ կերպով: Ծերակոյտների խորհուրդը լուծուեց, համքարութեան պարագլուխը մնաց որպէս վարչութեան միակ և առաջին «գործօնը»: Նա պարտաւոր է հոգալ արհեստի բարօրութեան և տեխնիկական զարգացման մասին, նոյնպէս արհեստաւորների կարգապահութեան և համերաշխութեան մասին: Նա պիտի հրաւիրէ համքարների ժողովը, միայն թէ նախապէս թույլտուութիւն ստանալով ոստիկանապետից և արհեստաւորների պարագլուխից (ремесленный голова). նա իրաւունք ունի դատերը վերջնականօրէն վճռել, եթէ գործը վերաբերում է 10 ըուբլուց ոչ աւել գումարին: Այդ գումարի սահմանն էլ կարելի է անցնել, եթէ երկու կողմն էլ գրաւոր համաձայնութիւն տան նրան:

Նոյնպէս պահեց իւր գոյութիւնը բոլոր արհեստաւորների ընդհանուր ժողովը, միայն թէ մի քանի սահմանափակումներով. այսինքն նա կորցրեց դատաւարական և թեկնածուին՝ վարպետի կոչում տալու իրաւունքը: Այդ իրաւունքները անցան ընդհանուր արհեստաւորաց վարչութեան (ремесленная управа): Համքարական ժողովին վերաբերող առարկաներն են. 1) համքարութեան պարագլուխի և գանձապահի ընտրութիւնը, 2) համքարութեան մասնաւոր կարիքների համար տուրքեր նշանակելը, 3) համքարութեան գանձանակի քննութիւնը և այլն:

«Կարգադրութիւնը» նոյնպէս աւելացնում է, թէ «համքարութեան պարագլուխները լուրջ ուշադրութիւն են դարձնում, որ արհեստաւորները, օգնականները և աշակերտները ժամանակին վճարեն իրանց հարկերը և քաղաքային պահանջները, իսկ հակառակ դէպքում համքարական գանձարանն է պատասխանատու»:

Բոլոր արհեստաւորների պարագլուխը ընտրւում է վրս-

Գոյութիւն ունեցող մի քանի օրինակները ցոյց են տալիս, որ սրանք գլխաւորապէս այն արհեստագործութիւններն են, որոնք պահանջում են թանգ և հեշտ տեղափոխուող նիւթեր, որոնցից պատրաստում են այնպիսի պիտույքներ, որոնք ամենուրեք հարկաւոր են, բայց ոչ ամեն տեղ գոյացող: Այդ հազուադէպ օրինակներն էլ չեն կարողացել զարգանալ մինչև գործարանի աստիճանը, այլ մնացել են «գործարաժանութեան» (յետոյ պիտի բացատրենք) աստիճանի վրայ: Միայն մետաքսագործութիւնն է կարողացել գործարանական բարձրութեան հասնել: Միքանի օրինակներով կը բացատրենք մեր միտքը:

Քաղաքներում (օրինակ Երևանում) կան մի տեսակ դերձակ-վարպետներ, որոնք իրանք արհեստանոց չունին: Նրանք առնում են զանազան կտորներ, որոնցից իրանց բնակարանում տեսակ-տեսակ հագուստներ են ձևում: Ապա ըստ ժանրում են այդ գործերը կար անող կանանց՝ կարելու (ահա թէ ինչու ենք այդ ձևը «գործարաժանութիւն» անուանում): Կարած հագուստները հաւաքում են ի մի և ճանապարհւում գիւղերը՝ ծախելու համար: Հագուստներ ծախում են ոչ միայն փողով, այլ և փոխում են տեղական գործուածքներով, որոնցից յետոյ կրկին հագուստներ են պատրաստել տալիս: Այստեղ տեսնում ենք, որ դերձակը այլ ևս զուտ արհեստաւոր չէ, այլ մի տեսակ վաճառական է, գումարատէր է, որ կարողանում է արհեստաւորներ բանացնել և կտրել արհեստաւորի յարաբերութիւնը սպառողի հետ, որը գումարատիրոջ շատ ձեռնտու է:

Սոյնանման մի օրինակ գտնում ենք Տիգրանակերտ քաղաքում: Այնտեղ կան մանրիկ խանութպաններ, որոնք տեղական ոտնամաններ են ծախում: Նրանք քանակօրէն պատուիրում են տեղական վարպետներին զանազան ոտնամաններ, որը յետոյ ծախում են իրանց խանութներում մանր մանր: Հաւանականօրէն այդ երեւոյթի պատճառը երկրի մէջ գումարի պակասութիւնն է (40 - 50 տոկոս է վճարւում):

Այդ հանգամանքից օգտուելով, գումարատէրը դարձնում է արհեստաւորին իւր բանուորը:

Նոյն երեւոյթը նկատոււմ է Էրզրումում՝ պղնձագործութեան մէջ: Գումարատէրը գնում է պղինձը և օրօշ վարձ տալով, պատուիրում է պղնձագործներին՝ շինել իւր համար պղնձեղէններ: Ապա վերցնում է պատրաստ ապրանքը և իւր ուզածի պէս առևտուր է անում նրանցով:

Աւելի բարդ և հետաքրքիր կազմակերպութիւն ունի պղնձագործութիւնը Անդրկովկասում, Գեօգչայի Լահիճ գիւղում *):

Այդ մեծ գիւղի ազգաբնակչութեան նշանաւոր մասը պղնձագործներ են: Սրանց կարծիքով իրանց նախահայրերը եկած են այստեղ Պարսկաստանից, որտեղ մինչև օրս գոյութիւն ունի նրանց Լահիճստան կոչուած հայրենիքը: Բայց անյայտ է մնում, թէ արդեօք նրանք պղնձագործութիւնն անյայտ է մնում, թէ արդեօք նրանք պղնձագործութիւնն էլ իրանց հետ բերել են, թէ չէ՝ յետոյ են սովորել: Լահիճը ինքը պղինձ չունի (ուշագործութեան արժանի է այդ), այլ ստանում է երկրի ուրիշ կողմերից (Լալաւրից—Բորչալուի գաւառում, Գետաբէկից—Գանձակի գաւառում և այլն): Իսկ ինքը գիւղը ունի. 1) մեծ անտառներ, որոնք տալիս են նրան պղնձագործութեան համար անհրաժեշտ ածուխը, 2) վարժուած վարպետներ: Ազգաբնակչութեան երրորդ մասը հասկանում է պղնձագործութիւնը. բայց ոչ ոք նրանցից բաւականաչափ գումարատէր չէ, որ կարողանայ այնպէս թանգազին նիւթը մեծ քանակութեամբ գնել, որոշ քանակութեամբ պղնձեղէններ պատրաստել տալ և ապրանքը իւր ձեռքով տարածել երկրի զանազան կողմերում: Եւ ահա լաւ ասպարէզ է բացւում գումարատիրոջ համար: Նա առնում և բերում է պղինձը Լահիճ, բաժանում է տեղական պղնձագործներին, որոնք շինում են պահանջուած կարասիքը և որոշ վարձ ստանում: Վարձը որոշւում է կշիռին և մասամբ ամանների տեսակին նայելով:

*) Քաղում ենք տեղեկութիւնները Աբէլեանց. Исследо-
ние экон. быта гос. Крестьянъ въ Геокч. и Шем. уѣзд. Կր. 179:

Կարճ կերպով կը ծանօթացնենք արհեստի հետ.

Արհեստանոցը գտնուում է շուկայում, մի որևէ ընդարձակ խանութում: Իւրաքանչիւր արհեստանոց ունի մօտ 300 ըուբլու գործիքներ: Բացի սալից և սղոցներից, բոլոր մնացեալ գործիքները պատրաստուած են տեղական դարբինների ձեռքով: Ածուխն էլ առնում են համագելդացի ածխագործներից:

Պղինձը հալում են կրակարանում և նրանից թիթեղներ ածում: Այդ գործին մասնակցում են բացի վարպետից նոյնպէս միքանի բանուորներ: Այդ թիթեղները ճեղքում են՝ ցանկալի ձև տալու համար: Այդ աշխատութիւնը գործի մէջ ամենադժուարներից մէկն է: Զբաղւում է վարպետը 13 բանուորներով: Մէկը վառարանի մօտ է ծառայում. նա մօտ է բերում ձևը և տանում է նրան: Երկրորդը ծառայում է փուքսին, երրորդը կտրատում է, չորրորդը կռնահարում է, և 9 բանուորներ մուրճ են գործածում: Մշակների մի այգպիսի խումբը կարող է օրէկան 10 փութ պղնձաթիթեղ պատրաստել. մի քանակութիւն, որից մէկ վարպետ երկու աշակերտներով միայն մի ամսուայ ընթացքում կարող է ամաններ պատրաստել:

Աւելի բարդ զարդացումն ունի մանուսագործութիւնը Տաճկական Հայաստանում: Մանուսան բաւական նուրբ գործուած է բամբակից: Մանուսագործութիւնը տարածուած է Տաճկա-Հայաստանի շատ քաղաքներում և ամենուրէք գտնւում է հայերի ձեռքում: Ծանօթանանք նրա տնտեսութեան հետ:

Տեղական վաճառականները ստանալով թելը Անգլիայից (Մանչեստերից), ծախում են մանուսագործներին 10 տոկոս աշխատանքով: Մանուսագործը ունի իւր մօտ մի օգնական-վարպետ: Սա թրջում է թելը խաշիլի մէջ (նուրբ ցորենի ալիւրից պատրաստած խմոր) որպէս զի ամրանայ. ապա տալիս են թելը մանող կանանց, որոնք փոխադրում են թելը ճախարակի միջոցով մասուրայի վրայ: Մասուրան մէջը դատարկ փայտիկ է մատիտի մեծութեամբ: Այս խեղճ կա-

նայք գործում են ամբողջ տարին արեւածագից սկսեալ մինչև ուշ գիշերը իրանց ճախարակների առաջ: Յետոյ թելը լսնձնւում է թափիչին և վերջապէս բաժանւում է ջուհակներին, որոնք սեփական արհեստանոցներում մանուսան գործում են: Վերջապէս պատրաստ մանուսան լետ է գալիս մանուսագործի (գումարատիրոջ) մօտ, որը քանակօրէն ծախում է վաճառականներին:

Սրա նման կազմակերպութիւն ունի և մետաքսագործութիւնը, որը սակայն զարգացել է մինչև գործարանի աստիճան: Մետաքսագործը գնում է հում մետաքսաթելը, «թափ է տալիս» իւր բնակարանում, ջուկում է տեսակները որակութեան համեմատ: Ապա տալիս է թելը մանող կանանց, որոնք վարձատրութիւն ստանալով, աշխատում են իրանց բնակարաններում: Յետոյ վերադարձնում են թելը մետաքսագործի տունը, որտեղից ուղարկում են եփելու՝ ներկելու և այլն: Վերջոպէս մշակուած, պատրաստուած թելը բաժանում է մետաքսագործը իւր գործարանում՝ աշխատող վարպետներին, ուր նրա պատուէրի համեմատ և մասամբ նրա հսկողութեան տակ, զանազան մետաքսեղէններ են գործում: Զուհակները վարձատրւում են իրանց կատարած գործի քանակութեան և տեսակի համեմատ: Վարպետների օգնականները և աշակերտները ստանում են գործարանատիրոջից շաբաթավարձ կամ ամսավարձ: Պատրաստ ապրանքը վաճառում է գործարանատէրը ուղղակի սպառողներին կամ շրջիկ մանրավաճառներին:

ԳԻՆՆ Է 40 ԿՈՊ.

2014

11403

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0084307

